

Юрій Тищенко (Сірій)

З моїх зустрічей

Спогади

Дослідницький центр історії української преси

hrushevsky.nbuuv.gov.ua

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Юрій Тищенко (Сірий)

З моїх зустрічей

Спогади

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Дослідницький центр історії української преси
Київ 1997

Упорядники
Олександр Сидоренко
та
Наталя Сидоренко

Підготовка до друку та передмова
Миколи Шудрі

Тищенко (Сірий) Юрій.

З моїх зустрічей: Спогади/ Упорядники О.І.Сидоренко, Н.М.Сидоренко. Передмова М.А.Шудрі. – Київ: Дослідницький центр історії української преси, 1997. – 112 с.

ISBN 966-95154-0-8

Упорядкована за публікаціями у рідкісних нині таборових часописах 1946-1947 рр. збірка спогадів Юрія Тищенка (Сірого) – співробітника, редактора й організатора низки українських часописів та відомого видавця безлічі книжок – містить колоритні описи журналістського й літературного життя Києва початку ХХ ст., зокрема, редакційної атмосфери журналу «Літературно-науковий вісник», наддніпрянських газет «Село» й «Засів», а також нотатки про Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Івана Нечуй-Левицького, Олену Пчілку, Олександра Олеса, Грицька Чупринку.

© Сидоренко О.І., Сидоренко Н.М., упоряд., 1997.

© Дослідницький центр історії української преси, 1997.

ISBN 966-95154-0-8

Від упорядників

Юрій Тищенко увійшов в історію української культури ХХ століття, зокрема її перших десятиліть, як невтомний працівник на видавничій ниві. Його уважно-проникливі спогади, есеї, нотатки є тими документальними свідченнями безпосереднього учасника – активного співробітника, редактора, організатора й видавця перших суто національних – за мовою і змістом – часописів на Східній Україні. Слідом за «Щоденником» і «Спогадами» Євгена Чикаленка, розповіді Юрія Тищенка про перенесення «Літературно-наукового вісника» на київський ґрунт і перетворення його у справжній всеукраїнський журнал, а також осмислення ролі наддніпрянських народних газет («Село» і «Засів»), як і особисті спостереження над творчим становленням і національно-громадською діяльністю Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Івана Нечужа-Левицького, Олени Пчілки, Олександра Олеся та інших, стають нині тим неоціненним набутком і скарбом, з якого можна почерпнути істинні факти, завдяки якому вдасться побачити непересічні постаті в царині української журналістики.

Певно, записи і роздуми Юрія Тищенка-Сірого, поряд із статтями й листами Симона Петлюри, Михайла Грушевського, Володимира Дорошенка, Павла Богацького, Олени Пчілки та багатьох інших патріотично свідомих трудівників пера, слугують якраз тими призабутими чи втраченими ланками у цілісному ланцюгу нашої національної історії, передусім – історії української преси. Без них мозаїка минулого видається неповною і розірваною.

Готуючи до друку вміщені тут нотатки і спогади Юрія Тищенка, упорядники вибирали лише ті уривки, що найповніше відображали певні ситуації, значимі події, відтворювали незатерті образи видатних людей України, які творили національну журналістику початку ХХ століття. З огляду на це, чимало загальновідомих фактів чи повторень, до яких вдався публіцист у тій чи іншій своїй публікації, були випущені. Довелося також «приспосовувати» подані тексти до сучасного літературного правопису, уникаючи тавтології, деяких граматичних розбіжностей та стилістичних вад, що нерідко траплялися на шпальтах еміграційних видань.

Більшість із поданих тут матеріалів українського видавця й

публіциста побачили світ поза межами батьківщини – чи то окремими брошурами, чи вміщувалися на шпальтах періодики у Німеччині, Франції, США. Так, уривок із спогадів про Михайла Грушевського під заголовком «Велетень української науки» був поданий автором на прохання редакції паризького журналу «Україна» й опублікований там 1949 року (ч.2.– С.78-84). Розповідь «У Києві біля «Літературно-наукового вісника» – частина ширших нотаток із загальною назвою «Київ»; у споминах «З моїх зустрічей» скомпоновано окремі розділи про Олександра Олеся, Грицька Чупринку, Олену Пчілку, Івана Нечуя-Левицького. Ці записи були здійснені Юрієм Тищенком у Ганновері й надруковані у редакційному ним «Літературно-науковому збірнику» (Ганновер, 1946.– Кн.1; 1947.– Кн.2). Це є досить таки рідкісне нині видання, що друкувалося свого часу у кількох десятках примірників. Поодинокі його числа збереглися всього у трьох-чотирьох книгозбірнях світу.

Основою для розділу «Слово для народу» послужили роздуми публіциста, викладені в окремому виданні «Перші наддніпрянські українські масові політичні газети» (Нью-Йорк, 1952.– 22 с.). Спомини про Володимира Винниченка – уривок із публікації Юрія Тищенка «Участь В.К.Винниченка в революційному русі 1914-1916 рр.», що увійшла до збірки «Володимир Винниченко: Статті й матеріали» (Нью-Йорк, 1953.– С.42-56), підготовленої Комісією для охорони і збереження літературної та мистецької спадщини В.Винниченка під егідою УВАН у США.

Зібравши під однією обкладинкою розрізнені спогади Юрія Тищенка (Сірого) про національну періодику початку ХХ ст. і її головних керманчів та учасників, Дослідницький центр історії української преси прагнув подати сьогочасному читачеві загальну картину історії становлення преси рідною мовою, познайомити з її провідними публіцистами й видавцями. Гадаємо, що маловідомі, а то й зовсім недоступні матеріали знадобляться читачам, а надто майбутнім журналістам у з'ясуванні становища українського друкованого слова в боротьбі за національну самобутність.

Трудівник пера і друку

В буремну годину Української Революції із Відня на Київ день за днем вирушило залізницею одинадцять вагонів книжок для народних шкіл: наклади букваря (під назвою «Початок»), чотирьох читанок «Рідна школа», «Задачника» для початкових класів та «Практичної геометрії». Випустили їх державна друкарня «Шюльбюхерферляг» і приватні – Гольцгаузена, Гольдштайна та Райзера, хоча на титулі стояла марка видавництва «Дзвін», а підручники надходили на замовлення Міністерства освіти УНР. Не весь цей вантаж потрапив за адресою. Лише децицію пощастило вихопити «Дніпросоюзові», й за тією літературою українські школярі навчалися й під «радянською зорею» до 1925 року. Більша частина книжкової продукції застряла на польському кордоні, де її почасті передали на західноукраїнські землі та почасті забрали до Північних Штатів Америки й Канади. А окремі примірники осіли навіть у Німеччині, й за ними осягали грамоту під час Другої світової війни «остарбайтери» з України.

Цю видавничу місію в 1919 році здійснив невтомний до самозречення, безмежно відданий українській ідеї завзятець пера і друку Юрій Пилипович Тищенко. Він уже впродовж двадцяти літ, ризикуючи власним життям, працював на ниві національної культури, дбаючи про виховання нового покоління українських патріотів, несучи світло революційного пробудження в народ.

Народився Юрій Тищенко 22 квітня 1880 року на березі Азовського моря в селі Солтичівці, поблизу Бердянська, в родині дрібного землевласника. Закінчивши вчительську семінарію, він почав викладати в залізничній школі Криворіжжя на станції Долгинцеве. Там же, 1905 року, йому вдалося зав'язати стосунки із членами Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) та підключитися до підпільної роботи. 2 липня 1907 року він був ув'язнений у Катеринославі та звинувачений у приналежності до страйкового комітету. Але під час виїзної сесії військового суду, після присяги свідків, Юрій Тищенко змішався з ними й під вартою вийшов із судового залу на вулицю. Першим же поїздом він дістався до Києва. За порадою Бориса Грінченка й Сергія Єфремова познайомився з Володимиром Винниченком, і назавжди переплелися їхні долі. Той дав йому явку в Кам'янци-Подільському, а звідти вже неважко було пересягти «зелений кордон» на австрійські терени, до Галичини.

У Львові втікача влаштували рахівником у товаристві «Дністер», але сухі цифри гнітили його, і Юрій, відвідавши вдома

редактора «Літературно-наукового вісника» професора Михайла Грушевського, умовився з ним про співробітництво в журналі і невзабарі за паспортом львівського складальника Павла Лаврова повернувся до Києва, куди Видавнича спілка перенесла видання «Літературно-наукового вісника» для обох Україн – для Наддніпрянщини та Забруччя. Заступивши на посаді львів'янина Івана Джиджору, він разом із паном Котиком поряється біля випуску журналу, засновує книгарні Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Києві, Харкові та в Краснодарі на Кубані. Водночас йому доводиться не лише залагоджувати друкарські справи, а й самому братися за перо. Юрій Тищенко дописує до «Рідного краю» та «Молодої України», які редагувала Олена Пчілка; на замовлення видавця Череповського він створює народнопросвітницького «метелика» – «Про світ Божий», що його випущено під псевдонімом «Ю.Сірій».

З 1909 року Ю.Тищенко стає на чолі видавництва «Лан», закладеного професором Олександром Грушевським. Тут із його почину створені дві окремі книжкові серії – дитяча та юнацька. Для них він підготував свої твори: «Крим» і «Життя рослин», а також переклад «Джунглів» Редьяра Кіплінга та «Родини лісів» Томпсона Сетона. На той час, 1909-1910 роки, припадає і поява тижневика для народу «Село», за яким пильно стежило недремне око цензури. Та з його забороною стала виходити газета «Засів» (1911-1912). Але й це видання спіткала доля попередника. Михайло Грушевський, що опікувався цими періодичними органами, відмовився, зрештою, оплачувати друкарські та «конфіскаційні» витрати, і останнє число було випущене на особисті збереження Юрія Тищенка. Тоді ж він підтримав і орган «молодих» – літературно-публіцистичний журнал «Українська хата».

Разом із Володимиром Винниченком, який перебував у становищі нелегала у Києві, та Левком Юркевичем у 1911 році Юрій Тищенко відкриває видавництво «Дзвін». Вони друкують кілька політичних книжок (Юркевича, Левинського, Каутського, Вандервельде та інших авторів), шість томів (4-10) Володимира Винниченка, його ж окремі твори, «Драми» Лесі Українки, «Ліричні поезії» Миколи Вороного, «Казку старого млина» Спиридона Черкасенка тощо. Тут же з'явився літературно-науковий місячник «Дзвін». Для редагування журналу було покликано Володимира Левинського, який надав йому марксистського спрямування (впродовж 1913-1914 років побачило світ 18 чисел).

Юрій Тищенко зі своєю родиною (дружиною та сином у колісці) мешкав у Києві в будинку Михайла Грушевського на Паньківській вулиці, 9. Як згодом з'ясувалося, поліція через

зв'язок із його дружиною вивідала, що в нього чужий паспорт, і він змушений був, щоб не потрапити за ґрати, тікати за кордон. Уже на свят-вечір, 6 січня 1914 року, його зустрічали у Львові, а за якийсь тиждень у Парижі, де він побачився з Винниченком і Юркевичем.

Наприкінці лютого Юрій Тищенко прибув до Джерсі-Сіті, в США. Тут його прилаштували в «Просвіті» та книгарні «Свобода». Але за океаном затримався ненадовго. Взавши відпустку, він того ж літа подався на Україну. Їхав знову через Париж, де приятелі знадобили його документами на прізвище болгарського офіцера Дюльгерова. Хотілося відвідати родину, владнати залишені напризволяще справи й незабаром повернутися назад. Але на заваді стала війна, що ускладнила пересування з місця на місце.

Спершу Тищенко зупинився в Петербурзі, потім гостював у свого знайомого Павлова на хуторі під Харковом, а далі поїхав до Володимира Винниченка, який переховувався у Москві. Він допоміг письменникові видати 9-й том його творів і вже з новим паспортом на ім'я козака Гараха відбув до Харкова, де розпочав у підпіллі партійну діяльність. За його участю вийшло перше число українського соціал-демократичного часопису «Слово» (від 25 жовтня 1915 року), яке одразу ж було заборонене цензурою.

Під час партійної конференції у Катеринославі Юрія Тищенка заарештовують, і він уночі, проти 16 січня 1916 року, опинився в ув'язненні. Але восени суд в Одесі виправдовує його, та тільки не судилася йому воля, а потрапляє він до війська на фронт. Щоправда, колишній «Лаврів»-«Дюльгеров»-«Гарах» закінчив бойові дії вже у серпні наступного року й одразу оселився в Києві та відновив працю свого видавництва «Дзвін». З метою випуску шкільних підручників, які готували Софія Русова, С.Черкасенко та Я.Чепіга, створюється окремий відділ.

Будинок Грушевського, де знову мешкав Юрій Тищенко, військо генерала Муравйова розбило запальними снарядами із залізничних платформ. У місті панувало безладдя. Вкрай занепаля друкарська справа. І в червні 1918 року самовідданий видавець-ентузіаст разом із послом В'ячеславом Липинським, що його призначив гетьман, перебирається до Австрії. У Відні відновлюється робота видавництв «Дзвін» і «Рідна школа». Крім підручників, тут було надруковано в 1918-1923 роках одинадцять томів творів Володимира Винниченка, а також окремі його п'єси та оповідання, твори Дніпрової Чайки, дві книжки поезій Спиридона Черкасенка, тритомник Дмитра Марковича, власний

переклад із Редьяра Кіплінга – «Брати Мауглі» та свою збірку «Новелі»...

Непереливки з розповсюдженням виданої літератури змусили Юрія Тищенка в 1922 році припинити діяльність видавництва «Дзвін». Він оселяється серед української колонії у Празі й відкриває власну «ляду» як відділ у чеській книгарні Фр.Свободи на майдані святого Вацлава. Довелося поширювати не лише емігрантські книжки, а й радянську періодику. Та книгар не запродав себе комуністам, хоча й мав зиск із свого бізнесу. Йому вдалося вирвати з більшовицької дійсності свого сина Бориса. Той приїхав до батька юнаком комсомольського гарту, але за нових умов існування він спершу зв'язався з якоюсь мандрівною театральною трупою, а потім одружився з німкенюю й осів на постійне проживання у Відні: в нього прокинулася батьківська жилка – захоплення філателістикою та видавничою справою, переважно друкуванням українських нот.

Не солодко велося Юрію Тищенкові на чужині. Він прагнув працювати на рідному ґрунті, й для нього випала така щаслива нагода перебратися на Закарпаття. В Ужгороді та Перечині починають діяти його українські книгарні, відроджується видавнича діяльність. Але із занепадом Карпатської України, коли повстання закінчилося 1939 року поразкою, йому не лишилося нічого, як утікати до свого насидженого гнізда. Мешкає він у Празі на Житній вулиці, у Калюжного. Тут він налагоджує видання українських книжок. Із ним працюють редактори Чапля, Хандрицький, друкарка Барсучина та кілька студентів. За перекладача він має старого Гехтера, знайомого ще з Києва, який під час німецької окупації Чехословаччини перебуває у глибокому підпіллі.

За короткий період із-під книжково-видавничого верстата Юрія Тищенка вийшло кільканадцять самостійних друків, зокрема: три видання «Кобзаря» Тараса Шевченка (1941 – за редакцією Дмитра Дорошенка, тоді ж – за редакцією Леоніда Білецького та 1943 року – за редакцією Олександра Приходька), а також «Поезії» за редакцією Павла Богацького, які можна вважати четвертим тищенківським виданням творів поета.

Особливо нагальною була «Наукова бібліотека ЮТ» (тобто Юрія Тищенка). Вона складалася з невеликих за обсягом праць, як «Візантія й Рим у боротьбі за Україну» Вінтера та сумнівної вартості переклад із німецької мови «Доля поляків» Баєра. Але справжню славу видавцеві принесли публікації Марка Антоновича («Історія України»), Миколи Гнатишака («Історія української літератури»), Дмитра Дорошенка («Володимир Антонович»), Івана Огієнка («Українська церква»), Наталі Полонсь-

кої-Василенко («Київ»), Дмитра Чижевського («Історія української літератури: ренесанс, реформація, бароко») та Вадима Щербаківського («Формація української нації»)… За часів Другої світової війни ним було випущено 20 книжок. Окрім зазначених, ще: «Pro Patria» Бориса Лисянського, «Гомоніла Україна» Панааса Феденка, «Дух нашої давнини» Дмитра Донцова, а також твори В.Січинського, О.Лятуринської, І.Прлявського, Я.Рудницького, А.Животка та інших. І власна праця – «З історії видавничої і книгарської справи».

Під час бомбардування американськими літаками Праги був поранений у ногу син Юрія Тищенка і він потрапив до шпиталю. А сам видавець вирішив пішки прямувати на терени Німеччини. Було, що в дорозі його підвозили попутними машинами солдати-земляки. І Юрій Тищенко зумів, покинувши незавершені видання, як альманах «Дніпро» на 1945 рік, усе-таки спекатися загребущих рук енкаведистів, які 9 травня вчинили обшук у видавничому офісі й забрали його співробітників та розгромили друкарню. Проте вдалося завбачливо дещо передати, перед наступом червоних військ, до берлінського видавництва Герозе, в якому друкувалися й українські книжки. Тільки й ця фабрика, на жаль, згоріла під час нападу союзницької авіації.

Книжковий знак
Ю.Тищенка (Сірого),
30-ті роки.
Худ. Юрій Вовк.

Усе треба було – в який раз! – починати з початку. Юрій Тищенко знайшов собі притулок під Ганновером в англійській зоні. Тут він став на чолі табору переміщених осіб імені Лисенка. Його син проживав у Райгенгалі, неподалік од Берхтесгадена. Сидіти, склавши руки, без діла заповзятий трудівник не міг, і йому, навіть серед руїни та злиднів, вдалося видавати таборовий бюлетень та щоріку, впродовж 1946-1948 років, випускати по одному тому «Літературно-наукового збірника». З-під його ж руки в Кілі-Корігені 1948 року вийшла власна брошура на 90 сторінках – «Друкарство. Порадник для робітників пера і друку». Але літератора Ю.Сірого дедалі відчутніше став переважати книгар і видавець Юрій Тищенко. Його псевдонім, що з'явився ще до Першої світової війни, вряди-годи прикрашав книжки, але цілковитих прав громадянства набув уже після розгрому гітлеризму, коли виникла загроза силоміць повертатися на батьківщину. Дальше перебування в Німеччині ставало небезпечним. Він уже подумував перенестися до Англії. Але йому пощастило перетнути океан і 1950 року ступити на землю

американського континенту. Спершу – Нью-Арк, а потім до кінця життя – Нью-Йорк, де видавець мав тісну, без сонця комірчину в підвалі. Та Юрій Тищенко ніколи не втрачав бадьорості. Він очолював Об'єднання українських працівників дитячої літератури, виступав на засіданнях і вечорах Літературно-мистецького клубу, належав до книговидавничої секції Української вільної академії наук, був постійним співробітником газети «Свобода», редагував «Літературно-науковий збірник». За наукові й видавничі досягнення його вшанували почесним титулом члена-кореспондента УВАН.

Та найбільшою, всеохопною його пристрастю залишилося книгодрукарство. Разом зі своїм земляком-емігрантом вони заклали видавниче Товариство Юрія Тищенка й Антона Білоуса. Задумів було багато: здійснити видання Української дитячої енциклопедії, дати читачеві основні твори національної класики, написати спомини зі свого такого бурхливого непосідливого життя. Дещо встиг зробити: надрукував 12 томів Лесі Українки, випустив «Географію України» (як окрему частину до своєї енциклопедії), подбав про вихід у світ четвертого видання власного оповідання «Про горобця, славного молодця», третього видання свого переказу Кіплінгових казок... Хотілося б повторити друком написані ним художні книжки «Новели» (1920), «До моря! До гір!», «Мандрівка краплини води» й переклади з А.Лонга, М.Томпсона, Р.Тагора... Та сили вже були на спаді... Лікарі визнали в нього захворювання крові – лейкомію.

Юрій Пилипович упокоївся 5 грудня 1953 року о 9-ій годині ранку. Відправу над домовиною небіжчика відслужили у протестантській церкві на 2-й авеню в Нью-Йорку, а поховання відбулося в українській частині пресвітеріанського цвинтаря біля міста Пасейк у штаті Нью-Джерсі.

Лебединою піснею видатного діяча української літератури і друку стала остання, написана й видана ним, книжечка «Україна – земля моїх батьків». Спогад і біль усього його незатишного й бездольного поневір'яння.

Невмируща в народі пам'ять про тих, що дарують Вітчизні вічне, розумне, добре. А він був невтомним Сіячем на полі виховання й боротьби.

**Микола ШУДРЯ, письменник,
лауреат Державної премії України
імені Тараса Шевченка.**

У Києві біля «Літературно-наукового вісника»

Візник під'їхав до воріт на Прорізній вулиці, 14. Я розплатився з ним і, взявши куврика в руки, почав оглядати будинок, а власне його фасад, шукаючи таблички з написом «Літературно-науковий вісник». Будинок був зовні гарний і мав парадні двері. Ні вивіски, ні інших ознак того, що тут містилася редакція. Хоч як то було незручно, а питати я мусив би двірника. Цього не хотілося робити. Треба знати, а я те дуже добре знав, яку роль виконували в російських містах двірники, тобто люди, які стежили за порядком у дворі й у домі. Після поліційних приписів, кожен власник будинку тримав у себе людину, яка дбала про чистоту та про те, щоб мешканці не потерпали від нестачі води, щоб почергово користувались такими зручностями, як пральня, горище для розвішування білизни тощо. Поза тим двірникам доручали вести будинкову книгу, повідомляти поліції про переїзди мешканців, стежити, щоб о певній годині вечора замикалися парадні двері й ворота, а вранці за приписом відчинялися. Це все були, так би мовити, офіційні обов'язки двірника. За виконання їх він одержував платню й помешкання, неодмінно від власника і в тому ж будинку, де був двірником. До того ж, на нього покладалися ще й інші обов'язки, про які вголос не говорили. Перш за все перевіряли двірника на політичну благонадійність. Без дозволу поліції жодний власник будинку не міг узяти ту чи іншу особу за двірника, а в окремих випадках кандидатуру виставляла й сама поліція. Словом, ця категорія людей мала бути оком поліції й допомагати, особливо охранці, стежити за «політичним» станом двору і будинку.

Багато двірників просто служили водночас у власника і в охранці, тобто в політичній поліції. Тільки найпорядніші відмовлялися стати агентами жандармського управління та охранки, але вони завжди перебували в неласці тих установ і їх самих часто підозрювали.

Отож, я не хотів звертатися до двірника, бо, мовляв, «бозна, на яку людину попаду». Я вирішив самотужки знайти редакцію. Може, десь на дверях є якась, хоч малесенька, вивісочка. Не міг же професор помилково дати інше число будинку.

Починаючи з нижнього ярусу, я почав ходити від дверей до

дверей та читати прізвища. Пройшов я партер, другий і третій поверхи. Скрізь були паперові й мосяжні таблички лікарів, техніків, інженерів, вчителів, але так і не побачив редакційної вивіски. Куди вже підійматися вгору – не могла ж редакція працювати під самісіньким дахом. Із почуттям жалю я зійшов у долину. Єдине, що втішало мене, це те, що «Літературно-науковий вісник» був у Києві, а коли так, то його можна знайти. Біда лише в тім, що це завдасть зайвих клопотів і забере багато часу.

Я вже хотів вийти на вулицю, як ненароком оглянувся й помітив вузький прохід кудись, у невідомість. Він був темний, і мені здалось, що веде до склепу. Зайшовши туди й посвітивши сірничком, я прочитав на дверях табличку з написом: «Редакція «Літературно-наукового вісника».

«Нарешті таки знайшов», – подумав я й постукав у двері.

Почувся глухий голос: «Зайдіть».

Я намацав клямку й переступив редакційний поріг. То була невеличка кімната з одним вікном, що виходило у глибокий двір. Приміщення досить темне, й сонце, мабуть, ніколи сюди не заглядало. За столом два пани. Один із них був із довгою темною бородою, досить високого зросту. Він сидів на вкритій цератою канапі, до якої тісно примикав стіл. Навпроти – ще хтось на стільці. Коли я зайшов до кімнати, він встав мені назустріч. Це був панок нижче середнього зросту, з кругленькою, як м'яч, головою, вкритою буйним руським волоссям, його обличчя, досить приємне, з маленькими вусиками.

– Чим можу служити ласкавому панові? – запитав він увічливо.

– Пишуть Лаврів, – відповів я йому, як часто чув під час таких зустрічей у Львові. – А приїхав щойно до Києва й хотів би побачитись із паном Джиджорою... Перепрошую пана, може, ви ним і будете? – при цьому я простяг руку для привітання.

– Ні, я – Котик, а пан Джиджора... – і він показав очима на чоловіка з довгою бородою, який, зачувши своє ім'я, підвівся з-за столу, щоб підійти до мене.

Я поспішив до нього й, подаючи руку, назвав себе, а у відповідь почув підтвердження, що то таки справді – Джиджора. Був це доволі високого зросту пан. Голова довгаста, вкрита чорним шорстким чубом, зачесаним вгору під «їжачок». На вигляд мав він не більше тридцяти літ і то, мабуть, тільки тому, що запустив бороду. «Може, це зробив для того, щоб наслідувати професора,

бо ж, звичайно, у Львові рідко коли зустрічав я молоду людину з бородою, та ще такою довгою», – подумав я.

Пізніше виявилось, що я таки мав рацію.

– Приїхав я зі Львова від пана професора Михайла Сергійовича Грушевського, – почав я, – й хотів би з вами, за його дорученням, дещо переговорити.

– Може б, я вийшов на якийсь час? – запитав пан Котик.

– Ні, ця розмова не є довірча, бо ви ж, мабуть, співпрацівник редакції, – зауважив я.

Так, пан Котик був тим, другим, співробітником редакції, про якого казав мені Михайло Сергійович. Мене запросили сісти до столу на вільний стілець. А їх було лише два на всю редакцію.

І пан Джиджора, й пан Котик, сівши на свої місця, приготувалися слухати. Я повідомив їм, що пан професор послав мене сюди на працю до редакції «Літературно-наукового вісника».

– Зрозуміло, – сказав я, – доки пан Джиджора не отримає від професора вказівок щодо мене та підтвердження моїх слів про призначення сюди, я не претендуватиму на те, щоб приступити до діла. Я просив би лише цю заяву взяти до відома, а також порадити мені, де б я міг перебути до одержання листа від пана професора.

Джиджора, слухаючи мене, весь час погладжував свою довгу бороду, явно наслідуючи в рухах пана професора. Мені він, признатися, з першого погляду не сподобався, а особливо, коли я почув, як він у розмові вживав «Аякже, аякже...».

Коли це вживає у своїй розмові професор Грушевський, то ті слова виходять органічними і без них його жива мова не мала б того колориту, як із ними. Коли їх чути від пана Джиджори, то вони здаються штучними і, щонайменше, не потрібними.

Вислухавши мене, пан Джиджора цілком погодився зі мною, тим більше, що зі Львова напевно сьогодні буде лист, в якому заладиться й ця справа. Він запропонував мені переждати тут у редакції, бо пошта приходить до дванадцятої години. Зважаючи на те, що сидіти мовчки ми не могли і так чи інакше почались би розпити, звідкіля я та хто, я подякував їм за привітність і пішов трохи прогулятися та поспідати в якійсь кав'ярні. Пан Джиджора запросив мене напитися чаю разом із ним у редакції, але я відмовився й, залишивши в редакції свій куфер, вийшов на вулицю, обіцяючи повернутися десь коло другої години, тобто після обідньої перерви.

День випав напрочуд гарний, сонце заливало своїм сяйвом

вулиці. Стояло бабине літо, коли землю зігрівало останнє тепле проміння. Такі дні на Україні взагалі чудові, а особливо дивовижні вони були тоді в Києві. Йдучи вниз Прорізною вулицею, а потім Хрещатиком, я відчував у собі таку полегкість і бадьорість, ніби після купання в літнє надвечір'я після спеки. Все здавалося милим і гарним, а докільля – таким рідним. Я зайшов до кав'ярні Семадені й попросив собі чашку кави. Кельнер приніс разом із кавою й газетку «Киевская мысль». Це була найбільш розповсюджена в місті московська газета, яку видавав якийсь полковник у відставці Лубковський. Ця ліберальна газета відгонила навіть марксівським душком. Редакцію в ній провадили переважно жида (відомий у Росії Кугель, один із чотирьох братів-редакторів), хоч між співробітниками були й такі провінційні акули, як А.Яблоновський та В.Чаговець. Обидва з походження українці, але перший із них, А.Яблоновський, виступав ворогом українства й, де тільки міг, висміював у своїх фейлетонах той рух, часом і в хамський спосіб. Мав він брата агронома, який служив десь у провінції й був, на противагу йому, не тільки ширим українцем, а таки і свідомим борцем за відродження України. Та й брат не міг стерпіти розперзаності і зрадництва А.Яблоновського і відвертим листом прилюдно назвав його ренегатом і зрікся як брата. Здається, той лист надрукувала «Рада», й він викликав багато розмов у московському й українському таборах.

Чаговець проти українського руху на шпальтах «Киевской мысли» відкрито не виступав ніколи. Більше того, він лише інколи подавав оцінку того чи іншого прояву українського життя, писав часом і рецензії на українські видання, а найчастіше на вистави українського театру М.Садовського, який перебував тоді в Києві. Але все те було таке солодаве, таке нещире, а головне, таке поблажливе, що, читаючи його, почувалось, ніби то якийсь панок звисока, з усмістечкою, поплескує тебе по плечі. Загалом газета «Киевская мысль» була ворожою до українства, хоч і виходила на українській землі та живилася українськими соками.

Я відхилив намір кельнера похастувати мене в перший же день мого перебування в Києві такою їжею й попросив його принести газету «Раду». Він здивовано подивився на мене так, неначе я попросив у нього торішнього снігу, й заявив, що їх кав'ярня має тільки місцеві газети – «Киевскую мысль» і «Киевские отклики» (редагував О.Саліковський – тоді ще російський журналіст). На моє зауваження, що «Рада» так само місцева газета, він здивувався ще дужче і сказав, що про неї ніколи не чув та її ніхто з тутешніх гостей і не питав. Я йому коротко розповів, що то українське видання, що воно щоденно

виходить у Києві на Підвальной вулиці, 6, та що я хотів би читати цю газету, коли заходитиму до них на каву. Він пообіцяв про це повідомити свого шефа й постарається, щоб ту газету передплатили. Коли я зайшов за кілька днів знову туди поснідати, то, здивований, побачив, що за одним столиком коло вікна сидів якийсь панок та тримав у руках «Раду», щось пильно вичитуючи з неї.

Мій знайомий кельнер підбіг до мене з кавою й, усміхаючись, сказав, що негайно подасть мені «Раду», тільки-но той пан прочитає.

— А, знаєте, многіє інтересуються етою самою «Радою». Очень занятно там пішут. Но только не могу я всего там понять.

Мабуть, мав він велику охоту погомоніти зі мною на ці теми, але хтось покликав його й, тріпнувши чубом, він зник у тому напрямку. Зрозуміло, розмовляли ми з ним українською мовою. Та чи й личило б європейцеві, пану Лаврову, вести її інакше?

Виходячи з кав'ярні, я був задоволений тим, що для редакції «Ради» придбав свіжого передплатника. Але разом із тим здавалося мені дивним, що сама адміністрація «Ради» не подумала про те, щоб кийвські кав'ярні мали в себе газету «Рада». Та це ж перші кроки реклами підприємства!

Отже, за перших відвідин я, відкинувши «Киевскую мысль», хутко випив каву і, розплатившись, пішов оглянути околиці редакції. Найбільше мене зацікавив Хрещатик. Пройшовши від Купецького саду й до Критого ринку, звідки вже починається Васильківська вулиця, я украй був зачарований його розкішню й красою. Старі будинки різних стилів, од ампіру, переходячи в бароко, чергувалися з модерними спорудами й утворювали історію забудови цього старовинного міста, яке було, залишається й буде серцем України.

На жаль, пишу ці спомини тоді, коли варварською рукою хижих наїзників усі ті красоти знищено. Під час вступу німецьких завойовників у Київ сплюндровано цю воістину окрасу міста. Весь Хрещатик, як і прилеглі до нього вулиці, вибухом зрівняно із землею.

Силу-силенну історичних пам'яток зруйновано ще задовго до війни. Але не первина Києву падати в руїнищах. Пережив він і часи кочових народів, які не раз його палили. Пережив монгольську навалу, часті наскоки інших дикунів та заброд. Завжди після страшного удару він знову відновлювався, розбудовувався і ставав ще кращим, ніж до того. Треба вірити, що мине й тепе-

рішнє лихоліття, і Київ знову встане з попелищ і засяє ще більше своєю красою на славу незалежній та вільній Україні.

Дійшовши до Бібіковського бульвару, я попрямував вгору розкішною алеєю, обсадженою колись високими, здавалося, до хмар тополями. Далі завернув праворуч й Володимирською вулицею подався до Золотоворітського скверика, де оглянув рештки споруди княжих часів; а звідти починалась, спускаючись до Хрещатика, Прорізна вулиця.

На кожному кроці щось спиняло мою увагу, щось говорило мені про славне минуле. Тільки перед третьою годиною прийшов я до редакції «Літературно-наукового вісника». Там застав я тих же панів Джиджору та Котика. Котик сидів за коректою, а Джиджора на тому самому місці, де побачив я його вперше, читав якогось листа.

– Щойно дістав я листа від пана професора, – сказав він мені, запрошуючи сідати. – Пан професор пише тут і про вас, що ви з паном Котиком маєте переводити в редакції всю працю. З огляду на те, що ви відразу не зможете обстарати собі відповідне помешкання, – пропонує він, – ви підночуватимете в редакції. Хоч тут і тіснувато для трьох, але якось буде.

Справді, й без того маленька кімната була ще зменшена полицями, які розташовувались уздовж глухої стіни. На тих полицях стояло кілька десятків видань львівського Наукового товариства та Видавничої спілки. Як довідався я, то були книжки, призначені для продажу відвідувачам редакції. Коротко, тут виникли основи майбутньої книгарні.

Пан Джиджора почав знайомити мене із приміщенням та розкладом праці в редакції. Виявилось, що під цією кімнатою містився доволі великий, напівтемний, але сухий склеп. Коли ми зійшли туди, то я побачив там стоси «Вісника». То були рештки друків, що лишилися після експедиції, про запас. Досі вийшло вісім чисел. За стосом журналу стояв біля вікна стіл, і за ним якийсь хлопець закінчував готувати до розсилу чергову книжку часопису.

– Це наш експедитор і слуга, – мовив Джиджора, а звернувшись до нього сказав: – Прошу, пане Дмитре, «настановити нам самовар».

Такий вислів із вуст абсолювента Львівського університету мене трохи здивував. Справді, винахід самовара належав росіянам, бо в Європі його ніде не побачите, отже, аматорам чаювання була притаманна й певна термінологія, але не та, яку вжив пан Джиджора, а згодом я її завжди чув і від пана Котика.

Пан Джиджора повідомив Дмитрові, що я працюватиму в редакції, а тим самим, очевидно, й те, що він надалі має виконувати й мої доручення. Оглянувши все, хоча, властиво, й не було чого оглядати, ми зійшли крутими сходами нагору і знову опинилися в редакції. Розмовляли здебільшого про редакційні справи... За хвилини двадцять Дмитро приніс нам чаю, за дорученням пана Джиджори збігав купити до чаю якогось печива і цукру, й ми почали «чаювати» за розмовою. Пан Джиджора, очевидно, на підставі листа Грушевського, сказав, що все ми робитимемо спільно з паном Котиком і за все будемо відповідати. Він, тобто пан Джиджора, не урядує в редакції, а тим часом із доручення пана професора наглядає за працею, хоч це йому й тяжко, бо у Львові на нього чекає підготовка до докторату. Тепер же, коли редакція має нову силу, йому вже нема чого тут лишатись і він, щонайдалі за тиждень, поїде додому.

– Тут пише пан професор ще про одну досить делікатну справу. Я й не знаю, як її порушити, але з натяків бачу, що мушу це зробити. Вам треба, як і кожному, хто перебуває в Києві, негайно зголоситися в поліції. Отже, як у вас із пасом?

– А, то у мене все в порядку, – сказав я, червоніючи. – Пас я маю закордонний, замельдований на кордоні московською жан-дармерією. Чого ж ще треба?

– Та то так, – сказав Джиджора, – але щось тут пише пан професор, що пан Лаврів про себе все розповість докладно, бо в нього, як і в пана Котика, та щоб я й пан Котик були з вами, з перших же кроків, щирими й одвертими.

– Цього я не розумію, – мовив я, дивлячись на Котика, який, зашарівшись, поспішно пив чай.

– Будемо, панове, одвертими, – сказав пан Джиджора. – Ви ж масте, як і пан Котик, пас галичанина. Отже, вам обом треба бути дуже обережними й триматись один одного.

– А хіба пан Котик не галичанин? – запитав я.

– Ні, галичанин, але і йому, як і вам, треба берегтись.

Ясно було, що між рядками в листі пана професора були певно якісь натяки, а, особливо, коли Джиджора запитав пана Котика, як він про це думас, то той із відвертістю признався, що він хоч і справжній австрійський громадянин, але з деяких причин мусив перейти кордон й оселитися в Києві під чужим прізвищем. Правду кажучи, я вже подумував, чи не почую слідом за Котиком і від пана Джиджори того признання, що він зовсім не Джиджора, а якийсь Чінгіс Ханенко (адже далекий предок пана Джиджори явно походив із монголів). Тоді б вийшов, як

галичани кажуть, «файний тріумвірат». Але Джиджорі не було потреби в цьому, бо він таки справді був Іваном Джиджорою.

Надійшла черга до мене. Те, що я не галичанин і панові Джиджорі, і панові Котикові було ясне, як день божий. Я сказав їм, що приїхав сюди під чужим паспортом. Ні подробиць про себе, ні справжнього свого прізвища я не повідомив, як і не питав цього в пана Котика. Та це було й зайвим, бо вся розмова велася виключно з тим, щоб виробити план, як поводити себе в небезпеці. Мовилося тут більше про своїх землячків, які, здебільшого, страшно вникають у те, чим не слід було б цікавитися. Така пронизливість властива, здається, тільки українській інтелігенції. Ви того ніколи не зустрінете у справжнього європейця. Та й наш простий народ позбавлений, дякувати Богові, цієї страшної хвороби.

Виробили ми в розмові якусь там тактику для взаємооборони, до того ж твердо умовились, що з паном Котиком ми давні знайомі й проживали довший час в тій чи іншій частині Наддніпрянщини. Перейшовши в розмові до ділової справи редакції, я висловив думку, що, з огляду на те, що пан Джиджора виїздить, треба було б за його присутності скласти докладніший опис усього редакційного майна. Один примірник такого списку мав би лишитися в редакції, а другий варто б відвезти до Львова. Коли мене запитав пан Джиджора, навіщо це, я відповів, що, по-перше, ми, разом із колегою Котиком, відповідаємо за те, що тут залишається, а по-друге, для того, щоб на випадок, коли б нас не стало, легше було б доходити, де воно поділось, а може, й повернення чи винагороди за нього. Бо це майно належить Науковому товариству та Видавничій спілці, а ті установи, які мали б ужити відповідних заходів за майно, належне їй громадянству, перебувають в Австрії. Проти моїх зауважень нічого не мали ні пан Джиджора, ні Котик, і ми взялися за опис. Найціннішими були книги, прислані сюди на продаж. Але їх було всього на шістьсот карбованців.

Вечері я пішов із паном Джиджорою на прогулянку і докладно обговорив із ним різні справи, та й про себе сказав дещо більше, ніж у присутності Котика. Між собою чимраз більше ми переймалися обопільним довір'ям. Джиджора виявив себе надзвичайно добрим співбесідником. Оповідав мені про різні речі як із галицького, так і з тутешнього життя. Видно було в ньому надзвичайну спостережливість і вміння подати образ того, про що розповідає. Він ознайомив мене трохи із життям професора Грушевського. Я переконався, що ця людина цілком віддана своєму професорові, — не тільки шанує, а то навіть і обожнює його. За цю відданість пізніше доводилось не раз чути від декого, що

Джиджора просто підлабузнюється до професора, що він робить це у своїх корисливих цілях, аби швидше дістати докторат, а потім доцентуру, що він до огиди підлещується до Грушевського й по-лакейському гнеться перед ним. Таку думку висловив навіть і Євген Чикаленко в своєму щоденнику, виданому після світової війни у Львові. Але мушу тут, в ім'я правди, ствердити, що, здебільшого, все це наклепи. Джиджора давно вже лежить у сирій землі й не може обороняти себе перед тим, що час від часу з'являється в друкові, про його стосунки з Грушевським, а тому я вважав за свій святий обов'язок згадати про це.

Не знаю, чи мав Джиджора у своїх взаєминах якісь особисті приховані інтереси. Думаю, що ні, бо він був надзвичайно здібною людиною. Навіть зі своїми лінощами, а мав такі їх досить, міг би легко осягти докторат і доцентуру без особливих поклонів перед паном професором.

Я не раз був свідком його розмов із М.С.Грушевським і ніколи не помічав, щоб він, в угоду професорові, сприймав без заперечень усе, що професор скаже. Був я свідком і досить таки гарячих дебатів між ними, в яких Джиджора відверто боронив свої позиції. Щоправда, у своєму поводженні з професором, а особливо в присутності сторонніх, він здавався надзвичайно солодавим, навіть іноді улесливим. Не знаю, чому це приписати. Думаю, що бажанню підкреслити прилюдно величність постаті Грушевського. Особисто це не подобалось мені в ньому, як і ті наслідування в рухах та висловах, властивих професорові. Само собою, поважаючи професора Грушевського, будучи йому відданим і служачи з ним одній справі, Джиджора не міг щось ховати від нього, але нічого в тому донощицького, як то доводилось чути, не було.

Переходячи з вулиці на вулицю рясно освітленим Києвом, ми обговорили ще одне важливе питання, а саме, кого я маю обов'язково відвідати. Якихось широких знайомств за мого становища треба було уникати, але були такі люди, котрих, хочеш того чи ні, а не міг обминути. Отже, їм належало конче засвідчити, як то кажуть, «поштеніє». Ми вирішили, що поки пан Джиджора ще тут, відвідаємо редакцію «Ради» та книгарню «Київської старини». З ними найчастіше доведеться «мати діло».

Наступного дня, перед полуднем, завітали ми разом із паном Джиджорою до редакції «Ради». Вона містилась на Підвальній вулиці, тоді ще 4 чи 8, а трохи згодом перейшла до будинку 6, де перебувала аж до світової війни. Мала редакція три кімнати. В найбільшій містилась канцелярія та бухгалтерія, а в двох інших – постійні співробітники: хронікери, кореспонденти місцевого й

провінціального життя, рекламісти та інші. Коректуру переводили в окремій кімнаті друкарні. В порівнянні з єдиною тоді на всю Наддніпрянщину щоденною газетою, якою була «Рада», всі інші редакції, які я пізніше бачив, своєю обстановкою були якимись справді розкішними палацами. Але в той час редакція «Ради» мене задовольняла цілком. Особливо, коли порівняти її із «Землею і волею» або «Літературно-науковим вісником». Я навіть заздрих у душі її багатству.

В канцелярії зустрів я вже знайомого мені з перших відвідин (перед утечею за кордон) того ж самого Максима Стратоновича Синицького та кількох писарчуків. Він одразу нібито не пізнав мене, але коли пан Джиджора підійшов зі мною ближче й одрекомендував мене як співробітника «Літературно-наукового вісника» та коли я, простягаючи йому руку, назвав себе Лавровим, Синицький, ховаючи якесь здивування та усмішку, запропонував мені стілець та й сам сів за своїм столом. Ми сказали йому, що хотіли бачити пана видавця Євгена Харлампійовича Чикаленка та пана редактора, яким вже тоді був Методій Іванович Павловський.

З паном Синицьким розмова була коротка. Та властиво не було і про що говорити. Пан редактор та видавець працювали в редакторській кімнаті. Першим подав нам руку Є.Х.Чикаленко, як і належить господареві дому, а потім – і Методій Іванович. Почувши про мене як про нового співпрацівника «Літературно-наукового вісника», Чикаленко з-під лоба змріяв мене своїм поглядом так, начебто зважаючи, з ким доведеться мати діло на випадок чогось. Це був чистий тип українця, який мав одразу всі характерні риси. В його очах були й вогники доброти та гумору, а водночас і блиски підозри та недовір'я. Світилася в них лагідність і довірливість, а на зміну приходила упертість або прищулена хитрість. Чикаленко вважався багатим українським поміщиком, а отже, людиною, ні від кого матеріально не залежною. Він був із тих, властиво, великих землевласників, про яких тодішній царський прем'єр-міністр Столипін сказав, що то – основа російської держави. Таких поміщиків у Росії налічувалось небагато. Але Чикаленко не походив із якогось високого роду князів, бояр чи старих шляхтичів. Його дід та батько не відрізнялися знатністю, а до багатства прийшли виключно своєю головою, працею й умінням. Від батька йому дісталася велика земельна спадщина на Херсонщині, а потім він уже сам прикупив на Полтавщині маєток (здається, у Репніних) Кононівку.

Казали, що Чикаленко мав понад дві тисячі десятин землі. На Херсонщині провадилось раціональне господарство та вівчарство, а на Полтавщині, в Кононівці, біля Яготина, здебільшого

земля віддавалася в оренду тамтешнім селянам, а в самому маєтку жила родина Чикаленка. Крім того, тут відпочивало багато його знайомих українців, а особливо письменників, малярів та товаришів його дітей. Сам Чикаленко здобув агрономічну освіту в Московській Петровсько-Розумовській академії, хоч і не можу твердити – закінчив її чи ні. Разом із маєтком від батьків одідичив він надзвичайну любов до землі. Тож і не дивно, що господарював уміло. Особливо любив вівчарство.

В Херсонщині, скажімо, на його широких пасовиськах вигулювалися численні отари овець. Паслися там же й череди рогатої худоби і табуни коней. Отже, був це справді, за своїм матеріальним становищем, «пан на всю губу». У літературних колах позаочно рідко можна було почути його прізвище. Здебільшого називали його просто «пан». Так зверталися до нього селяни й службовці. Але тримав себе Чикаленко звичайно дуже просто й ніколи не виказував свого панства. За переконаннями він вважався справжнім лібералом і, щонайголовніше, свідомим українцем. Його родина належала до тієї наддніпрянської інтелігенції, де українська мова була природною, органічною. В цій родині, чи вона перебувала в Києві, чи в Кононівці, чи на Херсонщині, розмовляли тільки по-українському – і сам «пан», і дружина, і діти – між собою, з гістьми та із прислугою. Тільки з необхідності, коли співбесідник не розумів їх, переходили тут на його мову. Життя мало всі українські ознаки, берегли тут наші традиції та звичаї. Особливо це давалось узнаки під час великих свят та гостювань у «пана».

Був Є.Х.Чикаленко теоретично й практично добре обізнаним із сільським господарством і свої знання прикладав на практиці. Його господарство йшло добре, а поля родили краще, ніж у сусідніх поміщиків або селян. Але свій досвід він використовував не тільки в себе. Завжди радив сусідам і односільцям. Більше того, знаючи, як примітивно господарюють узагалі, він створив цілий ряд книжечок із господарства. Вони написані простою українською мовою й видані петербурзьким Добродійним товариством. Вони поширювалися серед народу в десятках тисяч примірників і здобули авторові велику славу. Можна сміливо сказати, що коли б Є.Х.Чикаленко свою діяльність обмежив тільки тими книжками-порадниками, то його ім'я довго й довго жило б поміж нашим хліборобським людом. Та цим він не обмежувався, а лишив по собі слід і, то в першу чергу, як громадський діяч. Особливою його заслугою стало те, що впродовж майже семи років він видавав єдину тоді на Наддніпрянщині щоденну газету «Рада».

По революційних днях 1905 року в різних краях України сві-

домі українці почали братися за організацію своєї преси. На жаль, перебуваючи на еміграції, не можу дати повного огляду тодішнього нашого друку. Доводиться покладатись виключно на свою пам'ять. Але я все-таки не помилюсь, коли скажу, що перша газета українською мовою «Хлібороб» з'явилася ще наприкінці 1905 року в Лубнах. Видавцем і редактором її став дідич Володимир Шемет. Почав він її видавати «явочним» порядком, тобто не взявши дозволу від уряду. Вона проіснувала дуже короткий час і була заборонена поліційною владою.

З початком 1906 року, коли уряд запровадив тимчасові правила про видання періодичної преси, можна було видавати в Росії періодику різними мовами. Досі українське слово суворо переслідувалось, і в Києві виходив тільки місячник «Киевская старина», де інколи містились українською мовою етнографічні матеріали і вряди-годи – якісь речі з красеного письменства. Отже, відтоді, як упали кайдани з українського слова, заворушилась передова частина нашого громадянства й почала видавати українські часописи. Як і треба було сподіватись, головним осідком цієї справи став Київ. Тут були зосереджені наші літературні сили. Та й технічні можливості були кращі, ніж деінде. Адже щоб видавати якийсь періодичний орган, треба мати хоч невеликий склад людей, які могли б розпочати й провадити редакцію, а також мати і грошові засоби для оплачування видатків. Коли першого у нас було обмаль, то про друге й казати не доводилось. Із письменників, які б уміли вести журналістську роботу, можна назвати в Києві Б.Д.Грінченка, його дружину М.Загірню, С.О.Єфремова, В.Дурдуківського, Ф.Матушевського, пізніше Д.І.Дорошенка та ще кількох менш відомих тоді імен. Хоч і не мали вони ні журналістського вишколу, ні досвіду, але сяк-так могли розпочати справу. Були все це люди матеріально бідні, жили здебільшого або на злиденну місячну платню, або на якусь підмогу. Своїх грошей вони вкласти у видавничу справу, хоч би й хотіли, не могли. Треба було шукати заможних видавців, а головне, свідомих і жертвних, які могли б дати на початок свої гроші з певністю, що вони ніколи не повернуться.

Серед таких небагатьох людей був і Є.Х.Чикаленко, який перший відгукнувся на заклик ініціаторів. Він брав жваву участь в організації видання газети та журналу – грошима й порадами. За його прикладом пішли й деякі інші українські магнати (С.Жебуньов і В.Леонтович), хоч і не так щедро і не на довгий час виявили це бажання. Найбільшим же меценатом став В.Ф.Симиренко. То був власник цукроварень, садів, землі, а, головне, мав великі кошти. Людина освічена, свідома, він щедро до-

помагав до самої смерті українській видавничій справі, переважно періодичним виданням.

Отож, заручившись згодою тих двох людей забезпечити матеріально видання української преси, київська група під проводом Б.Д.Грінченка й почала з 1906 року випускати щоденну газету «Громадська думка» та місячник «Нова громада». На жаль, із різних причин ці два органи проіснували недовго. Уже в 1906 році замість «Громадської думки» почала виходити газета «Рада», а місце «Нової громади» у 1907 р. заступив «Літературно-науковий вісник», що паралельно друкувався й у Львові.

Видавцем «Ради» з цього року й став Є.Х.Чикаленко. Про те, як провадилась справа тої газети, багатий матеріал подає сам Чикаленко у своїх споминах та щоденнику. Справді, ті нотатки мають занадто вже індивідуальний характер і потребують великої коректи з боку живих свідків. Отож, і мені доведеться інколи подавати свої зауваження і то виключно в інтересах справедливості.

Довідавшись від мене та Джиджори, що я щойно прибув зі Львова, Є.Х.Чикаленко почав розпитувати про життя професора Грушевського. Час від часу він поглядав на мене з якоюсь підозрілістю, а іноді пускав дотепи на адресу пана Джиджори, який йому досить влучно відповідав тим же. Редактор М.І.Павловський часом вставляв і своє слівце. Враження він справляв на мене надзвичайно приємне, бодай і дуже вже простувате.

На мою велику радість, зустріч тривала коротко. За яких чверть години ми з Джиджорою повернулися до редакції «Літературно-наукового вісника» та ділились своїми думками. Мені здалося, що нібито ми прийшли до Чикаленка завдати йому якусь неприємність. Тому Джиджора відразу заявив, що хоч «план» сам по собі людина й добра, але він перебуває в оточенні «грінченківців», а ті ведуть уперту боротьбу з професором Грушевським. Отже, за всього бажання ставитися до нього так, як того заслуговує він своєю діяльністю, тобто з довір'ям і пошаною, Євген Харлампійович того не може. Це стосується і тих, хто співпрацюють із професором та користуються його довір'ям.

– Між іншим, ви самі пересвідчитесь, – закінчив розмову Джиджора, заходячи зі мною до редакції. Я зрозумів, що нам якнайрідше треба мати стосунки з редакцією «Ради» й не зустрічатись із видавцем Чикаленком, принаймні, до приїзду професора Грушевського. Цього я додержувався строго.

Незабаром після редакції «Ради», а найголовніше, зустрічі з Є.Х.Чикаленком, одвідали ми й книгарню «Київської старини». Вона спочатку належала «Старій громаді». То колись було

українське нелегальне товариство, яке заснувало й журнал «Киевскую старину». Свого часу навколо неї гуртувалися такі визначні діячі, як В.Б.Антонович, В.Ф.Симиренко, М.П.Драгоманов, К.Михальчук, П.Житецький, В.Науменко та інші. Згодом вона перейшла до «Молодої громади», а потім – до нелегальної організації Товариства Українських Поступовців (скорочено – ТУП). Довголітнім головою того товариства був Є.Х.Чикаленко, а тому й книгарня існувала юридично під його проводом та за його відповідальності. Урядовий дозвіл (концесія) був також на ім'я Чикаленка. Зрозуміло, лише офіційно, юридично. Фактично ж книгарню провадила окрема людина. То був незмінний Василь Пилипович Степаненко, близький приятель і кум Є.Х.Чикаленка.

Містилася книгарня на Безаківській вулиці, 8. Тоді це була єдина на всю Наддніпрянщину суто українська книгарня. Для відвідин ми вибрали пополудневий час дня, коли взагалі не так багато відвідувачів. Зайшовши до приміщення, ми справді не помітили жодного покупця. За правим прилавком, коло бюрка, сидів якийсь пан, одягнений у кожушок (кипгарик-безрукавку) і щось хутко кидав на рахівниці. За іншим прилавком якийсь парубчак стояв під самою стелею на драбинці й нишпорив на горішніх полицях, заставлених книжками. Ми з паном Джиджорою стали коло порога, сказавши, як то всюди водиться: «Добридень». Призвичаєний до того, що всюди у крамницях і взагалі торговельних установах назустріч гостеві поспішають не тільки підручні службовці, а й сам шеф підприємства, я був здивований, що нам назустріч не тільки ніхто не поквавився, а й не привітався. Молодик, що маячив під самим сволоком, ще глибше встромив голову між полиці, а пан, що сидів коло бюрка, так зацокотів на рахівниці, нібито мав кудись утекти від небажаних гостей. Навіть із його обличчя було видно, що він страшенно кудись поспішає.

Маючи часто справу з рахівницею, я знав, що під час лічби на ній не слід переривати праці самому та не бажано, щоб хтось переривав інший. Тим самим робота мала припинитися й मुсила починатися наново. Я тихенько сіпнув пана Джиджору, щоб він зачекав, доки пан рахівник скінчить лічити. Щодо того молодика, який витав десь поза земними обр'ями, то не знав, що й думати. Можливо, що й він, користуючись відсутністю покупців, робив якийсь обрахунок книжок і не хотів спускатися вниз. Мовляв, панам нема чого робити, а коли щось потрібно їм, то можуть і почекати. Тим більше, що поза єдиною на весь український світ книгарнею, того, що їм треба, ніде не знайдуть.

Ми чекали досить таки довго, поки старший пан востаннє гучно клацнув на рахівниці і глянув на нас крізь окуляри. Мені здалось, що, побачивши нас, він лагодиться взятися знову за свою

працю, і я злегенька штовхнув Джиджору – мовляв, можна підходити. Ми наблизились, і Джиджора, привітавшись із господарем, як із своїм знайомим, почав рекомендувати мене як свого земляка, що прибув до Києва й радо хотів би заприятелитися з досвідченими людьми, а особливо з книгарями. Я простяг руку і назвав своє ім'я. У відповідь почув: «Степаненко». Це й був завідувач, чи то директор книгарні – Василь Пилипович.

Не встаючи сам, він запросив нас взяти стільці й присунутися ближче. Мені здалося трохи дивним, що пан директор, вітаючись із нами, не встав, а також не запропонував нам стільців, які стояли біля нього за прилавком. Але невдовзі виявилось, що він уже здавна має хворобу, яка відібрала в нього ноги і примусила сидіти довгі роки. Ще щастя, що він жив у тому ж будинкові над книгарнею. Щоранку службовці зносили його з помешкання й садили за прилавок, а ввечері відносили знову додому.

Під час розмови я вдивлявся в його обличчя й бачив, що справді йому нелегко зранку до вечора сидіти прикутим до свого стільця. З того, як кривилося його лице, видно було, що він мучиться від болю. Мені навіть видалося дивним, що такого немічного чоловіка змушують тут працювати, замість того, щоб послати його кудись лікувати ту недугу, яка звалася табесом. Припустимо навіть, що в книгарській справі це тямуща, вишколена людина, яку тяжко замінити, але ж під час мертвого сезону можна було б книгарню на якийсь місяць замкнути, щоб підлікувати такого знавця свого діла. «Невже ж цей бідний фахівець є такий унікальний?» – думав я собі.

Та з першої ж розмови, та й згодом я переконався що, тепер уже блаженної пам'яті, Василь Пилипович справді «унікум». Запросивши нас сідати, він звернувся до Джиджори:

– А ви, пане, й досі тут вештаєтесь? – так начебто він давно вже наказав йому кудись зникнути.

– А куди ж би я мав їхати, пане директоре? – відповів йому на запитання запитанням Джиджора.

– Ото вже не люблю, коли ви зі мною, та й зо всіма іншими «панькаєтесь». У вас усе «пане», хоча б то й свинопас був. Нема, щоб по-людськи звертатись. Ми ж, дякувати Богові, таки не безбатченки.

– Та я ж, прецінь, і звертаюся до Вас по-людськи, – відповів із ніяковістю Джиджора.

– Еге ж, по-людськи, а паном називаєте, хоч я вам уже казав, як мене звать на ймення й по батькові, – зауважив він.

– Вибачте, Василю Пилиповичу, звичка така вже у нас, галичан, – відповів, сміючись та розводячи руками, пан Джиджора.

– Еге ж, звичка, кажете, та й оте «прецінь» вживаєте ви даремно, коли ми маємо слово «здається».

Мені трохи не сподобалася поведінка Василя Пилиповича. Але це тому, що я його зовсім не знав. Пізніше я впевнився, що його причіпливість просто-таки вроджена, а він сам вважав її, мабуть, найкращою рисою своєї вдачі.

Не знаю, як довго тривав би цей філологічний диспут, коли б не перервав його із своїх висот молодик, який стояв на драбині. Він заявив, що вже перелічив усе, що було на полиці, і назвав якісь заголовки книжок та їх кількість. Василь Пилипович старанно записав те до свого зошита.

– Оце користуємось тим, що нема покупців та підраховуємо в крамниці, бо «пан» напосівся, щоб до неділі все було готове. Гоніть, Іване, далі, – кинув він до молодика.

Іван пересунув трохи драбину і знову засунув голову між горішні полиці, а ми повели розмову з Василем Пилиповичем. Я сказав йому, що приїхав зі Львова до редакції та, між іншим, хотів би й до книжкової справи трохи взятися. Розповів йому, що маємо у Львові багато різних видань, які можна було б поширювати тут, на Наддніпрянщині. Дуже просив його допомогти нам у цій справі своїм досвідом та книгарнею. Але про намір відкрити в Києві і якусь свою книгарню я нічого не казав та й не був певний, чи пощастить те здійснити.

Хоч як хотів я довідатись більше про те, як розповсюджуються книжки в самій «Киевской старине», але Василь Пилипович говорив про це туманно й невиразно. Він то нарікав на те, що має роботи «по зав'язку», що ніколи й угору глянути, то батькував суспільство, яке не купує й не читає українських книжок, а захоплюється «чорти батька зна чим». Особливо щедрий був у наріканнях на молодь, яка лише «ганяє по вулицях та витрішки ловить» або «коло дівчат халявки мне замість того, щоб прочитати добру книгу».

Щодо спрвадження сюди книжок зі Львова, то Василь Пилипович висловив великі сумніви, що їх тут купуватимуть, бо наші, мовляв, люди не звикли до галицької мови. Коли я зауважив, що літературна мова у нас виробляється спільна та що, принаймні, у Видавничій спілці, переважна більшість видань належить наддніпрянським письменникам, то він почав ганити галицький правопис, а особливо відокремлення у дієсловах «ся»

та непотрібне вживання букви «ї». Видно було, що ця людина погано розуміється на граматиці й філології, а твердить те, що від когось чула. Та про все, чого б тільки торкалася розмова, говорив він із великим авторитетом. Я все ж таки заявив йому, що до поширення львівських видань ми докладемо якнайбільше енергії й будемо спрощувати сюди книжки якомога більшими партіями.

Виходячи з книгарні «Киевской старины», я засумнівався, що з Василем Пилиповичем навряд чи пощастить якось розповсюджувати галицькі видання. Відчувалося, що до галичан і галицького письменства він ставиться вороже. Правда, коли я сказав, що й редакція «Літературно-наукового вісника» буде старатися ширити книжки, він насторожився й почав доводити, які труднощі можуть спіткати нас, якщо ми візьмемося за це діло. З його слів виходило, що тільки досвідчений, вишколений книгар може працювати. Безперечно, себе він вважав єдиним книгарем на всю Україну, без якого не може ніде існувати книгарська справа. Коли я згадав про те, як іде справа у львівських книгарнях взагалі, а зокрема у книгарні Наукового товариства імені Шевченка, де тоді вже стояв на чолі досвідчений книгар-фахівець Бернард, та особливо, коли я став хвалити тамтешні справи, то Василь Пилипович, регочучись, аж замахав руками.

– Поставити того вашого Бернарда сюди, то він знав би, де раки зимують. Тут треба вміти вести справу, – закінчив він підреслено.

Слухаючи його, я хотів вірити, що справді людина ця має досвід і веде книгарню зразково. Я вирішив частіше бачитися з ним і використати його знання та повчитися в нього книгарської справи. Йдучи із Джиджорою додому, я виклав йому свої наміри. Але він у відповідь засміявся й висловив великі сумніви щодо того, чи навчуся я чогось від Василя Пилиповича. І розповів мені кілька епізодів із життя книгаря, які скидалися більш на анекдоти, ніж на дійсність. Пізніше я, частенько зустрічаючись із ним, розпізнав його як людину й книгаря. Ця постать ще й донині яскраво вимальовується в моїй пам'яті.

За молодих літ був Василь Пилипович народним учителем. Але як і більшість свідомих українців, втратив свою посаду як політично неблагонадійний. Як розповідали мені, він належав до якоїсь української політичної організації і був дуже пильним працівником. Одна біда була з ним, це його любов до записування всього, що він бачив або чув. І ця пристрасть завдала багато прикрості йому та і його приятелям.

Не знаю, з якого приводу, а радше просто через підозру,

одного разу поліція перевела в багатьох українців трус і деяких із них позаарештовувала. Був серед ув'язнених і Василь Пилипович Степаненко. Під час обшуку забрали в нього, між іншим, і записну книжку. Вона й наробила чимало клопоту Василю Пилиповичу, як і тим людям, що їх було заарештовано одночасно з ним. Перечитуючи той нотатник, жандармерія знайшла там силу-силенну такого матеріалу, якого ніяк не могла зрозуміти. Поруч із записами прізвищ людей, з якими зустрічався Василь Пилипович та розмовами з ними, були й витинки із заборонених книг і деякі революційні пісні тощо. Все те видалося для охранки цінним, бо на підставі нотатника, кажуть, було переведено ще й нові арешти. Але там же містилися записи, які здались просто не зрозумілими. Так, наприклад, поруч із описом якоїсь вечірки чи зустрічі, стояли такі помітки, як: «Дві сорочки й пара спідніх не пізніш, як на Семена». «Молоко подорожчало, воша їм в потилицю» і т.д. Жандарми це вважали за якийсь таємний шифр протидержавного характеру й почали тягати бідного Василя Пилиповича щодня на допити. Тільки після тривалих перевірок виявилось, що до тієї записної книжечки Василь Пилипович заводив усе підряд, що спадало на думку. Так, скажімо, поруч із датуванням свого побачення з якоюсь панною, він записав і те, що відніс до прання, або своє невдоволення підвищенням ціни на якісь продукти. Справа, розповідають, закінчилась звільненням усіх заарештованих, зокрема й Василя Пилиповича. Ніхто не скаржився, що те зробив Василь Пилипович свідомо. А свою пристрасть до записів спокотував тим, що йому дали ймення «Василь Літописець», під яким його знали всі сучасники. Де й коли познайомився він із Чикаленком, не знаю, застав його я вже в книгарні «Киевской старини». Мабуть, там вони й покумувалися, бо уже синові Богданові було, мабуть, літ п'ять, та ним опікувалася жінка, яка вважалася господинею в родині, як це здебільшого водиться у нас на безмежній Україні.

Фаховим книгарем Василь Пилипович не був, став завідувати книгарнею, певно, через протекцію, як людина, що державної посади не могла мати. Мабуть, тут відіграло роль ще й те, що через свою хворобу він не міг ходити. Книгарню ж, гадали тоді, міг вести й сидячи, аби мав помічників, які б виконували його накази. Сприяло цьому ще й те, що всі його знали як людину чесну, на яку можна покластися, яка не прагне наживатися з громадського добра. Книгарня спершу була маленька, а про вибір книжок уже й казати нічого. До революції налічувалася лише пара десятків назв. Тільки після 1905 року, коли почали розвиватися видавництва та стало можливим спроваджувати

українські книжки з-за кордону, полиці почали збагачуватися новими виданнями. Торгівлі книжками на Україні майже не було. Рідко коли зайде хто купити якесь видання. Та й то не щодня. За таких умов Василь Пилипович міг легко впоратися зі своєю роботою, а тепер, коли потреби на видання зростали з кожним днем, навіть за доброї підмоги йому було тяжко. Те бачив усяк, хто цікавився книгарською справою. Не хотів цього знати тільки сам Василь Пилипович. Він вважав, що коли він залишить книгарню, вона негайно припинить своє існування, бо тільки він єдиний може її вести, та тільки завдяки йому книгарня існує.

Придивляючись до ведення книгарні, я невдовзі переконався, що там нічогосінько не роблять для її розвитку. Саме ставлення Василя Пилиповича до справи мене просто приголомшувало. Він, кажуть, любив книжку, але любив у той спосіб, що не бажав, аби вона потрапляла до рук читача. Здебільшого видавець чи автор приносив до книгарні свої видання і передавав їх на комісійний продаж із тим, що за розкуплені примірники розраховувалися двічі на рік. Книжки надходили до книгарні і їх продавали тільки на вимогу покупця. Та й то не завжди для нього могли дістати те, що лежало на складах. Часто йому відповідали, що зараз книжки немає та щоб він зайшов іншим разом. Про рекламу та пропаганду і в голову не приходило. Покупець вважався не паном, якого треба було обслужити якнайкраще, а якимось прохачем. Василь Пилипович давав свої «авторитетні» зауваження щодо бажаного видання й доводив йому необхідність прочитати таку-то книгу, при чому називав цілком протилежне тому, що хотів купець. У стосунках із відвідувачами книгарні Василь Пилипович не додержувався тої шляхетності, яка водиться у культурному купецькому світі. Любив, як і сам казав, «вицупити» якогось «задаваку» із приміщення. Часом ті «вицупи» мали навіть неприємний присмак. Наведу тут лише один приклад, який стався у присутності одного нашого письменника. До книгарні, заповненої покупцями, зимового дня заходить якась молода панночка придбати якусь книжку. Чи з морозу, чи, може, через нежить вона весь час підшморгувала носом. Це так не сподобалось Василеві Пилиповичу, що він не стерпів і, звертаючись до панни, голосно сказав: «Висякайте, панно, носа!». Вона, звісно, почервонівши до волосся, прожогом вискочила з книгарні, а за нею і той письменник, від якого довелося мені це почути.

До письменників, а особливо до початківців, Василь Пилипович ставився поблажливо. Іноді письменник-початківець, не знаючи, куди вдатися зі своїм першим твором, прямував до книгаря. Там він шукав і судді, й порадника. Траплялось це часто і в моїй книгарській практиці. Позбутись такої людини, не

взявши від неї першородного її гріха – манускрипту, було б просто кривдою. Доводилося або самому перечитувати твір і ділитися враженням, або давати на ознайомлення якомусь фахівцеві. Приходили такі письменники й до Василя Пилиповича. Він сприймав це, як належне йому, й авторитетно призначав час, коли той підсудний мав прийти за відповіддю. Звичайно, рукопис поринав десь у глухому куті шухлядки. За відвідувань бідний автор чув, що «за клопотами ще не встиг перечитати», і так іноді тяглося місяцями, аж поки письменник не забирав свій твір або не залишав його на збагачення архіву Василя Пилиповича. Чи перечитував він взагалі, чи ні, важко сказати, але мало коли давав позитивну оцінку. Розхолоджений початківець часом ламав своє перо й пускав Пегаса вільно пастись. Може, воно й краще зрештою було для літератури, але іноді через такі присуди нація може позбутися і справді великої цінності. Через Василя Пилиповича ми ледве-ледве не втратили й нашого письменника В.К. Винниченка.

Ще студентом Київського університету Володимир Кирилович почав писати свої оповідання. Одним із перших його творів була прекрасна річ – «Краса і сила». Написавши її, Винниченко не знав, куди податись за порадою, чи варто працювати далі, чи можна десь приткнутися в редакції. Знайомств ні з «Киевской стариной», що тоді була єдиним журналом, де б можна було надрукуватися українською мовою, ні з іншими українськими літературними колами він тоді не мав. Єдиною установою, яку він відвідував, була книгарня. Він і вирішив звернутись до завідувача Василя Пилиповича з надією, що той або сам прочитає й дасть пораду, або попросить це зробити якогось українського письменника. Василь Пилипович узяв той манускрипт із звичайним авторитетним словом, зауваживши, що тепер багато плодиться того «письмака». Винниченко, червоніючи, передав своє оповідання на суд Василя Пилиповича і дістав призначений термін зайти за відповіддю. Як і звичайно, довелося побувати у книгарні кілька разів, і перед останнім разом він рішуче попросив, щоб у наступний прихід йому віддали рукопис.

Не відомо, чи перечитав його Василь Пилипович, чи ні. Мабуть, що таки пробував читати. Але коли зайшов туди Винниченко, то застав там ще якогось солідного пана, що розмовляв із Василем Пилиповичем. Побачивши Винниченка, господар книгарні вигукнув:

– О, ви знову-таки прийшли! – порпаючись у шухлядці й витягаючи звідти оповідання, вів далі: – Візьміть, будь ласка, цю дряпанину. Раджу вам краще вчитися, ніж пхатися в письменники. Таких хоч греблю гати.

Почувши це, та ще у присутності чужого, незнайомого пана, Винниченко спалахнув од сорому й, лишивши на прилавку свій рукопис, прожогом вискочив у двері, зарікаючись брати перо в руки, щоб не соромитися перед людьми. Можливо, що воно так би й було. На щастя, той пан у книгарні, який став свідком присуду Василя Пилиповича, мав причетність до літератури. То був кум Василя Пилиповича – Євген Харлампійович Чикаленко. Побачивши, як знітився молодик, він запитав кума, в чому річ.

– Та лаяють тут усякі дряпуни, – почав Василь Пилипович, – надряпає чорт батька зна що та й носить з ним, як із писаною торбою.

– А хто ж то був? – спитав Чикаленко.

– Та якийсь жевжик. Притирив он свою писанину, почав я її читати, а воно й купи не тримається. Ось бачите, скільки нагилив, – закінчив він, вказуючи на залишений твір.

Євген Харлампійович попросив, чи не можна взяти йому на перегляд рукопис.

– Та беріть, ради Бога, читайте, коли нема чого робити. Такого добра хоч і лантух можу вам дати, – одповів Василь Пилипович, передаючи йому оповідання.

Наступного дня вранці, як тільки відчинилася книгарня, а Василь Пилипович возсів на своєму троні, до книгарні зайшов Євген Харлампійович і, не вітаючись, підскачив до Василя Пилиповича зі словами:

– Та ви знаєте, хто ви? Ви знаєте, що ви наробили? Ви просто вбивця!

– Та Бог з вами, куме. Перехрестіться. Що з вами сталося? Кого ж я убив?

– Хто той пан, що приніс вам цю річ? – запитав він, потрясаючи паперами.

– А хіба я знаю, хто воно? Їх тут до біса вештається.

– Та ви знаєте, що вчора ви прогнали надзвичайно талановитого українського письменника? Ви знаєте, що такої речі, яку оце тримаю я в руках, у нашій літературі ще не було? Де він живе, той студент?

Василь Пилипович, звісно, не цікавився адресами своїх підсудних і лише після великих змагань було знайдено адресу автора. Його було запрошено до «пана» і, таким чином, повернуто до українського письменства.

Незабаром доктор Джиджора від'їхав до Львова, і я почав господарювати разом із паном Котиком. Роботи було досить. Особливо завалили нас коректурою. Крім «Літературно-наукового вісника», який мусив виходити щомісяця, не пізніше двадцятого числа, в той же час друкувався вже в Києві і шостий том «Історії України-Руси» професора Грушевського. Зрання до вечора доводилось сидіти над коректурою. Для мене ця справа була надзвичайно тяжка. По-перше, я не міг ще похвалитися досконалим знанням граматики, а особливо правопису, виробленого в Галичині, а по-друге, я просто-таки не виявляв здібності до такої праці. Читаючи коректуру, я захоплювався змістом написаного й на кожному кроці пропускав друкарські помилки. Не можна сказати, щоб і пан Котик відзначався пильністю, але він добре знав правопис і з нього вийшов справжній коректор.

Поза поточною денною роботою – біганиною до друкарні, впорядкуванням канцелярії, веденням передплатної книги та бухгалтерії – щодня ввечері ми мусили писати професорові та подавати справоздання. У відповідь ми діставали щодня листи та вказівки, що і як треба робити. Як не старались ми випустити чергове число «Літературно-наукового вісника» вчасно і без помилок, але того не досягли. Книжка журналу вийшла із запізненням та з великою силою коректурних огріхів. Зрозуміло, від професора була заслужена догана, і, крім того, я дістав ще й українську граматику з правописом та з наказом використати «подарунок» якнайповніше.

Вечорами я сидів і прів над граматикою, але наслідки були сумні. Граматику я ще сяк-так знав, знав теоретично і правопис, але від того не оволодів краще коректурою. Я просто переконався, що з мене не буде доброго фахівця. Щоб бути досвідченим коректором, мало опанувати граматику і правопис. Коректором треба народитися. Ця праця, крім надзвичайної уважливості, вимагає ще й того, щоб під час праці людина ні про що не думала, крім тих слів і речень, які править. Таким я не міг стати, і під час читання в голову мені лізли різні думки, які нічого спільного з коректою не мали. Відповідальність же за справність коректи професор Грушевський поклав однаковою мірою на обох нас. Я не хотів, щоб за мої гріхи відповідав і Котик, і порозумівся з ним, розподіливши між нами працю. Отже, всю коректу мав вести Котик, а я взяв на себе канцелярську справу й нагляд за друкарнею. Мені дісталось переглядати тільки ті аркуші, що йдуть у друкарську машину. Такий поділ поліпшив загальну справу. Моя ж робота взагалі збільшилася.

Усі друки виконувались тоді у Барського на Хрещатику, 40. То була звичайна собі московська друкарня, досі нічого

українського не друкувала. Складачі по-українськи складали поволі, бо не вміли читати рукописів і робили безліч помилок. Найтяжче виходило з працями самого професора Грушевського. Він писав так нерозбірливо, що треба було великого навику, щоб читати його письмо. Часто доводилось бігти на виклик до друкарні лише для того, щоб прочитати складачеві незрозумілі слова. Особливо багато часу забирала друкарня перед передачею аркуша для друку в машину. Текст потрібно було уважно переглянути й перевірити, чи всі помилки, зазначені коректором, виправлено. Попутно ми вичищали й шрифт. Він був дуже засмічений літерами різних накреслень. Складач часто всовував між літерами одного шрифту зовсім інші. В таких працях, як «Історія України-Руси» Грушевського, це вважалося просто недопустимим. Багато часу і праці ми поклали, доки, нарешті, шрифти привели до порядку. Отже, друкарня майже щодня забирала в мене кілька годин. У конторі редакції також вистачало щодня роботи. Досі канцелярійну працю вели, як-то кажуть, на коліні. Мали спис передплатників для Наддніпрянщини та зошит, який правив за касову книгу. Про якусь бухгалтерію навіть і гадки не мали. А проте сама справа вимагала бухгалтерського обліку, бо ж були різні прибутки й видатки. Крім того, доводилося бодай бухгалтерські відокремити продаж книжок від редакційних сум, завести рубрику друків, гонорарів тощо. Я вже не кажу про щоденне листування. Тим часом не було й машини до писання і все робилося від руки. Редакція не мала навіть телефона й за кожною дрібничкою ми бігали то в друкарню, то кудись інде. Словом, праці було досить, і то праці поточної, невідкладної. Треба ще взяти до уваги й те, що багато часу витрачали на розмови з відвідувачами. Люди приходили за ділом: зробити передплату, купити якусь книжку чи порадитися з приводу редакційних справ. Їх треба було чемно зустріти. Але багато хто з них заходив і так собі, від безділля, задля цікавості. Вони своїми, часом наївними, увагами та порадами, далекими від дійсності, марнували найбільше часу. Спровадити такого пана відверто було ніяково, а делікатні зауваги, що на розмови в нас нема вільної хвилини, такі панове, на диво, не сприймали. Сховатися десь, щоб працювати без перешкоди, ми не могли, бо ж редакція і книгарня мали всього лише одну маленьку кімнатку.

Почав я з упорядкування передплатників. Облік вівся недовсконало. Про записи, кому і коли треба висилати журнал, а найголовніше, на який період внесено передплату, ніхто не дбав. Передплатників записували в порядку до звичайної журнальної книги у дві колонки. Тут же зазначали й адресу передплатника, і його внесок та помітку про надіслану книжку журналу. Здійс-

нювати контроль за всім цим було неможливо. Найкраще тут стежити за картковою системою. І я негайно скористався нею, навіть замовив у друкарні картки. До них я завів передплатників із відповідними датами. Як виявилось, їх було дуже мало: на всю Наддніпрянщину налічувалося до 500 душ. Із жахом доводилося визнати, що на тридцять мільйонів українців таким солідним виданням, як «Літературно-науковий вісник», цікавиться жменька людей. А російські журнали «Нива» або «Родина» мали сотисячні накладі, з яких добра третина припадала на українців. Як я довідався, щоденну українську газету «Рада» в той час передплачувала до смішного мала кількість читачів. Коли ж її наклад перевищував дві тисячі, то серця видавця й редактора наповнювала надійна радість. Забувалося навіть, що газети «Киевская мысль» або «Южный край», які виходили на Україні, добивалися багатотисячних тиражів, і ніхто не задумувався над тим, що їх передплатниками були переважно українці, зокрема українська інтелігенція, яка щедро підтримувала ворожі видання та спричинювала до русифікації нашого народу.

В чому ж причина такого стану? Де шукати порятунку? Якими засобами можна було повернути змосковщену інтелігенцію до свого рідного слова, розбудити в ній національну свідомість? Основне лихо полягало в тому, що наш народ у цілому не вмів читати й писати. Довгі роки ми не знали та навіть і в згадувані часи ще не мали народної школи. Наше панство й інтелігенція у своїй масі давно зрадили свій народ і пішли на службу до переможця-москаля. Сама інтелігенція байдуже ставилася до того, якою мовою розмовляти або читати. Більше того, ті, що вийшли з народних низів, зневажали мову батька й матері, бо то, мовляв, у них мова мужицька.

Роздумуючи над цим, я не раз переконувався, що за сучасних умов зайве навіть видавати періодичну пресу для нашої інтелігенції, бо такої нема. Мене брав сумнів, чи й справді та жменька передплатників, що маємо, свідомо свого національного обов'язку, чи, може, й передплачує журнал тільки для того, щоб він лежав на полицях їхніх бібліотек нерозрізаним. Якось невиразно вимальовувалася в голові ще й інша причина, а саме – наше неуміння так поставити пресу, щоб вона зацікавила широкі верстви, щоб давала вона читачеві більше духовної поживи, ніж дає московська періодика. Крім того, знижувало тиражі й те, що ми не рекламували своїх видань. Ясно, що кожен із нас хизувався своєю ідейністю, зате нам бракувало практичності. Ми навіть соромилися видавничу справу поставити на комерційний ґрунт, а вели її ніби з ласки до якогось меншого брата чисто харитативним способом. Іноді думалось, що далеко краще було б почати розбудову

преси з народних видань. Тільки б навчити простого селянина й робітника читати по-своєму, дати їм у доступній формі, рідною мовою, матеріал для читання, який би їх зацікавив. Але й цю думку розбивали приклади видання таких суто народних газет, як, скажімо, «Світова зірниця» Волошиновського. Він допускав навіть ярижний правопис, щоб привчити передплатника до свого часопису. Але газета ледве животіла. Словом, усі роздумування приводили до одного висновку, що треба вживати всіх заходів, щоб хоч поволі наша преса промощувала собі ширшу дорогу до читача та ставала на певний ґрунт.

У вільні часи, увечері, я став міркувати над способом рекламування журналу та заохочування нашої інтелігенції до передплати. Можна це робити за грошових засобів, спеціально призначених для того. На рекламу й пропаганду журналу треба було затратити великі суми. До того ж використати якнайбільше адрес, розіслати майбутнім передплатникам цікаво складені проспекти «Літературно-наукового вісника». Не шкодувати коштів на випуск окремо складеної брошури рекламного характеру й розіслати її всюди з тим розрахунком, щоб до кожного населеного пункту потрапляла бодай одна така брошурка. Адреси вчителів і взагалі сільської інтелігенції легко дістати через земські управи. Я взявся створювати на дозвіллі проект такої роботи, щоб подати його професорові Грушевському, коли він приїде зі Львова. Тим часом намагався розвідати, яких засобів вживають старі російські видавці. Зрозуміло, нічого з практики «Ради» я не міг запозичити, бо вона під цим поглядом стояла не краще від нашої редакції, а крім того додержувалась завжди якоїсь дивної таємничості. Добитися від завідувача канцелярії офіційно, як ведеться в них передплата і що робиться для поширення газети, я просто не міг. Мені давали зрозуміти, що це редакційна таємниця. Хоча про те, що «Рада» не мала тоді й двох тисяч передплатників, а «Літературно-науковий вісник» не досягає й тисячі, не знав тільки той, хто не хотів знати.

Були в мене спроби у приватних розмовах із деякими членами редакції «Ради» порушувати питання, чи не добре б допомагати один одному у розповсюдженні видань, але часто я наражався на якесь недовір'я і помічав, як «радянці» одмежовувалися від видання, перенесеного до Києва зі Львова, тобто «Літературно-наукового вісника». Часом здавалось, що й мою цікавість до справ «Ради» трактують у той спосіб, ніби я це роблю з тим, щоб скористатися цим у розмовах із професором Грушевським супроти газети «Ради», хоча це не могла допустити логічно вдумлива людина.

Скільки пригадую, першими моїми знайомими, які дали мені

матеріал про те, як поширюється газета «Киевская мысль», були брати Нікітіни. Обидва вони навчалися у Київському університеті і служили в редакції «Киевской мысли» – один коректором, а інший якимсь технічним працівником в експедиції. Незважаючи на чисто московське прізвище братів, яких я часто одвідував і то з великою приємністю, із їхніх інформацій про досвід «Киевской мысли» я багато чого потім почерпнув.

Боліла мені і справа розповсюдження книжки. Адже люди зверталися до редакції й за цими виданнями. Надходили до нас і письмові замовлення з провінції, та й особисті під час відвідувань журналу. Але задовольнити ті потреби спочатку не мали змоги. Те, що застав я в редакції із львівських видань, складало мізерну кількість, а наддніпрянських друків і зовсім не було. З перших же кроків я побачив, що, коли братися за розповсюдження книжки, то цю справу треба ставити солідно: заснувати книгарню, а не гратись у книгарство, маючи на полицях десятків назв. Щоправда, це потребувало в першу чергу грошей, а потім й інших статей, також, мабуть, не другорядних. Насамперед, потрібно дістати дозвіл на книгарню від урядів, утримувати помешкання, а не курник, мати людей, а головне – знання, як вести книгарську справу. Навподіб до Василя Пилиповича в «Киевской старине», напевне, зміг би і я. Але тоді навіщо її й відкривати.

Я почав придивлятися до роботи київських книгарень, яка з них найкраща. А тоді в Києві існувало багато російських книгарень, а між ними такі, як Оглобліна, Розова та Ідзиковського; вони могли мірятися і зі столичними книгарнями. Особливо подобалася мені книгарня Ідзиковського. Містилася вона на Хрещатику напроти Прорізної вулиці, тобто найближче до нашої редакції, але припала вона своєю універсальністю. В ній, крім багатого нотного відділу, були відділи російської, англійської, німецької, французької, польської, а також і української літератури. Продаж провадили вправні книгарі й кожен із них був на своєму місці. Крім того, ця книгарня мала ще й найбагатшу в Києві бібліотеку-випозичальню. Я почав учашати туди й одразу ж зазнаючись з її шефом В.Ідзиковським, а потім і завідувачем українсько-російського відділу Є.Череповським. То був давній службовець Ідзиковського, знав добре свою справу, до того ж, був сам не тільки українцем, а й видавцем української літератури. В його видавництві вийшло кілька томів творів І.С.Нечуя-Левицького та пара підручників для народної школи педагога Лубенця. Спочатку відносини з паном Череповським у нас були суто ділові. Я запропонував йому постачати для книгарні українську літературу галицьких видавництв, а також все те, що вийшло й буде виходити у нас в Києві. Умови висунув я такі,

яких ніхто інший не міг дати. Взяв на себе клопоти щодо спровадження книжок з-за кордону, клопоти цензурні, а до того ще й давав книгарні добрий опуст. Що ж до київських видань, то пообіцяв забезпечувати книгарню всіма новими виданнями на комісійний продаж так само з добрим відсотком. Я бачив, що книгарня Ідзиковського завжди повна покупців, має добрі рекламні виклади у вікнах і може пропонувати українську книжку. Сам господар був переконаним поляком, але до української справи ставився лояльно, тобто по-комерційному. Отже, наші остаточні умови з Череповським ухвалив, хоч, здавалось, і не дуже то вірив у широкий збут української книжки.

Із ділових взаємин у нас із Череповським зав'язалось ближче знайомство, і час від часу на його запитання я відвідував його домівок, де просиджував іноді до пізньої ночі. Наші розмови велися майже виключно на книгарські та видавничі теми. Знаючи, що я іноді виступаю в пресі, він часто радився зі мною про те, що тепер найкраще було б видати. Успіх видрукуваного ним тоді декламатора «Досвітні огні» за редакцією Б.Грінченка особливо заохотив його до подальшої праці на полі української книжки. Я радив йому звернути особливу увагу на народну популярну літературу. Досі через цензурні умови ніхто не видавав популярно-наукові книжки для народу і, на мою думку, тут міг би він широко розвинути свою працю.

За якийсь час Ідзиковський запросив мене до себе й запропонував дати йому для видання якусь свою працю. Розповів мені й про те, що він мав би велике бажання надрукувати щось популярно-наукове з природознавства й запитав, як я ставлюся до цього. Звісно, я такий замір міг тільки похвалити. Тоді він сказав мені, що має охоту випустити книжку «Дещо про світ Божий», видану ще в семидесятих роках у Києві. Але цього робити йому не радили, бо книжка та застаріла з наукового боку. Тут же він порадив мені написати на ту ж тему нову книжку, пристосовавши попередньо до вимог сучасної науки. Він би радо надрукував таку роботу у своєму видавництві, тим більше, що для такого видання має вже всі ілюстрації, з яких навіть зроблено кліше. На мою пораду знайти на це якогось іншого спеціаліста з космографії та астрономії, він сказав, що пробував це зробити, звертався до багатьох людей, та все безуспішно. Він звернувся до мене, бо знав, що весь вільний час я присвячував найбільше природничим наукам, та не раз у розмовах доводив йому, яке колосальне значення мають вони у розвитку світогляду людини. Сам я справді усе своє життя відавав перевагу природознавству, а особливо таким наукам, як астрономія та ботаніка.

Переглянувши старе видання «Дещо про світ Божий» та

деякі інші популярні книжки на ту тему, я дав йому згоду створити для нього популярну брошуру на цю тему. Для цього потрібно було щонайменше чотири-п'ять місяців. Із захопленням та великою любов'ю почав я готуватися для написання книжки «Про світ Божий», яка мала стати моєю першою працею, що побачить світ в окремому виданні. Працював я старанно. Перечитував силу матеріалів. Звичайно ж, російською мовою. Найбільше прислужилася мені тут бібліотека-випозичальня Ідзиковського. Всі вечори я працював над рукописом. Приблизно в половині листопада взявся за перо. Робота спочатку йшла поволі. На перешкоді були великі труднощі з термінологією. У нас вона ще не була вироблена. Доводилось користуватися здебільшого народною термінологією, котра, справді, на диво багата. Варто тільки пригадати. Особливо рясна астрономічна термінологія, бо дійсно небо було дороговказом у житті наших славних предків.

Роботу над тією популярною книжкою провадив я головним чином вечорами та вночі, бо вдень не було часу.

Перші місяці свого перебування в Києві я майже нікуди не ходив. З одного боку, з обережності, з іншого – не дозволяла робота. Треба було підготувати багато проектів до приїзду професора Грушевського, який у кожному листі обіцяв незабаром прибути. Після листовного порозуміння із ним я почав розбудувати книжковий склад у редакції й замовляти зі Львова більші транспорти книжок. Висилати їх просив не малими поштовими пакунками, як то робилось досі, а більшими скринями, до 80 кілограмів кожна. Як довідався я у книгарні Ідзиковського, що привозила з-за кордону багато літератури різними мовами, цей спосіб був найкращий.

Треба сказати, що всі книги, які завозилися з-за кордону, мали конче пройти цензуру. Чи посилали їх поштою, чи залізницею, та з приходом до Києва їх спрямовували до цензурного комітету, який містився у Липках. Там їх переглядали цензори й заносили до картотеки двох родів – до продажу та вжитку, а в іншій (червоній) – книжки заборонені, тобто індексовані. Дозволені видавали адресатові, а недозволені або знищували, або відсиляли експедиторів, коли бажав адресат. Звичайно, українські видання цензурували пильно, але була та зручність, що виписану раз книжку й заведену до картотеки вдруге вже не переглядали, а видавали адресатові або ж не видавали відразу, зважаючи на те, куди її було занесено.

Книжок, що стояли «на індексі», далі вже не брали. Якось на адресу редакції «Літературно-наукового вісника» прийшло із цензури повідомлення, що зі Львова прибуло кілька скринь літера-

тури, які треба було переглянути в присутності представника редакції. Визначили день і годину, коли ми мали прийти до цензурного комітету. Випадало комусь із нас двох. Я краще знав порядки в різних російських установах, тому взяв цю місію на себе.

Діставши від редакції папір, що належу до її співробітників й уповноважений відбирати від цензури все, що приходить на адресу редакції, я пішов уперше офіційно до тієї установи, яка стільки завдала шкоди нашій культурі.

Зустрів мене секретар цензурного комітету С.Опатовський ввічливо. Познайомившись зі мною, він запросив мене до сусідньої кімнати, де мав відбутися перегляд книжок і відрекомендував цензорів того відділу Сергієві Никифоровичу Щоголеву, а також і начальникові цензурного комітету Сидорову. Це були, властиво, ті три київські кити, від яких залежала доля всього, що виходило з друку. До них треба було придивитися, вивчити кожного зокрема і всіх разом, щоб знати, як себе тримати та чого можна сподіватись.

За перших своїх відвідин я тримав себе хоч і з гідністю, але щось муляло мені всередині. Розмовляв із ними тільки українською мовою. Всі вони розуміли мене, а Опатовський та Щоголев навіть чудово говорили по-українськи. Обидва вони були українці, або, як казали мені, малороси. Сидоров походив із москалів і говорив виключно московською мовою, але мені з ним доводилося мати справу тільки в надзвичайно важливих випадках. До мене, звісно, відразу поставились, як до громадянина чужої держави і тримали себе як джентльмени.

Переглядав книжки переважно сам Щоголев. На щастя, у перших скринях, які в той день були на перегляді, не виявилось нічого, що потрапило б «на індекс». Крім двох-трьох брошурок, усе дозволили продавати, і я з Дмитром, робітником нашої редакції, склав їх знову в скрині та спровадив возом до редакції. Тоді ж ми умовились і про день на тиждні, коли я мав одвідувати цензурний комітет у справах посилок, які після моєї заяви мали регулярно приходити зі Львова. Наостанок я запитав, чи не одержала цензура з-за кордону двох книжок листування Драгоманова із Франком, що їх відібрали в мене під час переїзду. Як виявилось, їх одержано давно, але в комітеті не мали моєї адреси, тому й не могли про те повідомити. С.Н.Щоголев, видаючи мені ті книжки, заявив, що до продажу їх не дозволено, але я особисто можу користуватися ними для власного вжитку.

– І взагалі, – сказав він, – ви як представник редакції маєте

право спрощувати для себе по одному примірнику все, що виходить за кордоном.

Я подякував цензорів за люб'язність і щасливо пішов до редакції, де на мене чекала праця упорядкування одержаних книжок. Не пригадую вже тепер, у які саме дні я відвідував цензуру, але за час свого перебування в Києві, я досить-таки знаходився й наїздився до тієї установи, таки досить добре пізнав тих «духоборів», що там урядували. То була установа, яка ще й тепер ввижається мені уві сні.

Що ж насправді являв собою цензурний комітет у ті пореволюційні часи, коли з «висоти престолу» урочисто оголошено маніфест про свободу слова? Як відомо, до революції 1905 року в Росії існувала цензура, яка в різні часи підлягала то міністерству народної освіти, то віросповідань, то внутрішніх справ. Не кажучи про її нестерпне ставлення взагалі до видань, особливо жорстокість ця виявлялась до українського слова. Цензура забороняла не тільки випуск української періодики, а й українських книжок. Ні наукової літератури, ні підручників, ба, навіть Святе письмо не вільно було друкувати. Вихід у світ якоїсь книжки з красного письменства вважався просто-таки чудом.

Перш за все, цензура до революції була, як тоді казали, «предварительна», тобто: якщо видавець або письменник хотів щось видати, то наперед мусив послати рукопис у двох примірниках до цензурного комітету; коли ж твір був писаний по-українськи, то його передавали до Головного управління у справах друку до Петербурга. Надійшовши туди, рукопис лежав багато місяців, а то й цілі роки, доки цензор змилюстився прочитати його. Здебільшого на твір накладали заборону. Тільки маленький відсоток після цензури щасливо проскакував до друку. Звичайно то було щось маловартісне, та й то з такими виправленням, та купюрами, що часто й сам автор не пізнавав свого твору. Знуцання над творами письменників не мало меж і часто доходило до безглуздя. Цензори чіплялися навіть до окремих слів. Викреслювали й такі вирази, як «гола правда», із зауваженням, що правда жіночого роду й голою вона не може бути. Та можна б написати цілі томи з історії переслідувань нашого слова царською цензурою, починаючи від Петра I й до першої російської революції 1905 року. Відтоді, здавалося, закінчилася сваволя цензурних установ. Адже цензуру було взагалі скасовано. Як із рукава, посипалися різні видання майже в кожному великому місті. В ті часи вийшло чимало й українських книжок без цензури. Серед безлічі всіляких метеликів-брошур з'явилися і такі книжки, як повний «Кобзар» Т.Шевченка, «З журбою радість обнялась» О.Олеся, «Історія України» М.Аркаса тощо. Почали

виходити й періодичні видання – газети й журнали. Але таке безцензурне міжчасся тривало недовго. Царський уряд був ще досить міцний і переміг революцію та став повертати все до старого ладу. Хоча відразу знищити всі завоювання революції він не міг, а робив це поволі. В ділянці друку лишалася певною мірою деяка свобода, та поволі рамки її дедалі звужувалися і звужувалися.

Передусім цензура поновилася під назвою «Временный комитет по делам печати» (Тимчасовий комітет у справах друку). Головна його управа містилася у Петербурзі, а в більших містах були організовані відділи з широкими правами. Для таких комітетів видано й тимчасові правила для керівництва. Найважливіше було те, що «предварительну», тобто попередню цензуру, скасовано. Кожен письменник чи видавець міг друкувати книжки без попередньої ухвали цензури. По виході видання з друку він повинен був негайно подати видрукувану продукцію на розгляд цензури.

До того ж брошури розміром до двох аркушів не випускали з друкарні у продаж доти, поки не надійде на це дозвіл. Що ж до книжок понад 32 сторінки, то видавець мав право негайно після видрукування їх продавати. Коли цензура визнає, що таку книжку не можна пускати до рук читача, то нерозпродані примірники потрапляли під конфіскацію, а часто за те суворо карали й видавця. Щодо періодичної преси, то так само належне число примірників надсилали на цензурний розгляд, а водночас – до передплатників та на продаж. Якщо тут цензура вбачала порушення певних приписів, то випуск підлягав конфіскації, а редактор за надрукування протизаконних матеріалів відповідав перед судом за параграфом законів. Часом бувало так, що в статті знаходили місця хоч і гострі, але такі, що за них суд не міг карати (наприклад, критику діяльності уряду, Державної думи, якоїсь державної установи тощо). Цензорів ж хотілося, щоб редактор чи видавець зазнав покарання. Тоді справу передавали з відповідним висвітленням до іншої інституції, скажімо, до канцелярії губернатора, чи, краще сказати, до поліційного органу, який, здавалося б, із цензурою не мав нічого спільного. Насправді ж він був далеко страшніший за цензуру. Щоправда, до суду ні автора, ні видавця, ні редактора він не кликав, навіть часто не конфіскував видання, а накладав на видання грошове стягнення на власний розсуд. Коли ж у редактора не було чим заплатити або ж він відмовлявся виконати цей припис, покуту заміняли адміністративним арештом від одного до шести місяців. Робилось це без суду й слідства, тільки виключно з волі такого сатрапа, як гене-

рал-губернатор чи якийсь жандармський або поліцейний старший урядовець.

Не треба й казати, якої шкоди це завдавало періодичній пресі, а особливо українським друкам. Ті видання виходили на нещасні копійки жертвовного видавця, який на жодні прибутки й не сподівався. Про це, певне, знали й поліцейні органи. За тодішньої сваволі та за ворожого ставлення до українського руху такі заходи, як адміністративна кара, вживали найчастіше з виразною метою убити той чи інший орган. Про покути чи штрафи, які сипались на газету «Рада», часто згадує у своєму щоденнику (який би можна назвати книгою сліз) видавець Є.Х.Чикаленко.

Принагідно у своїх споминах, мабуть, доведеться й мені не раз про це згадувати. Адже поліцейній цензурі й адміністрації підлягав і «Літературно-науковий вісник». На нього мали зуб як офіційні, так і добровільні чиновники царського уряду. Видавець і фактичний редактор ЛНВ – М.С.Грушевський був занадто відомий у Росії. Його ім'я вважали синонімом українського сепаратизму, загрозою єдності й неподільності імперії. У всіх чорносотенних виданнях, у Росії й Галичині, майже щоденно виливали на його голову бруд обвинувачення в тому, що він став причиною українського руху і веде політику на відокремлення України від Росії, що він штучно утворив якусь українську мову, щоб пролягла прірва між великоросами, малоросами й білорусами, які, мовляв, складають єдиний російський народ і різняться між собою тільки своїми незначними діалектичними відтінками в мові, чудово розуміючи один одного.

Поліція, жандармерія й добровільні оборонці єдності Московщини стежили за кожним кроком професора Грушевського і за всім тим, що було пов'язане з його іменем. Хоч як мудро провадив він видання «Літературно-наукового вісника», та його особа вічно стояла під загрозою цензури й поліції. Треба було стежити й пильно продивлятися кожну статтю, кожне оповідання і взагалі все, що містилось на сторінках, щоб не потрапити під суд. Уже після других чи третіх одвідин цензури, секретар Опатовський попередив мене, що «Літературно-науковий вісник» пише в досить гострому тоні та щоб я звернув на це увагу редактора. Тоді цю посаду обіймав Фотій Красицький. Він був тільки юридичним редактором, тобто для підпису журналу. Фактично ж журналом керував професор Грушевський, якому я й написав про попередження цензора. У своїй відповіді професор просив мене докладніше ознайомитися з вимогами цензури, та й самому стежити за тим, щоб не вскочити в халепу. «Вам там все видніше», – закінчував він свого листа. Я намагався ближче познайомитися з

Опатовським і вивідати в нього те, що, властиво, для цензури найбільш небажане та чого ми маємо триматися. На моє прохання він дав мені для перегляду «Положение о временных комитетах по делам печати». За правильність назви тих постанов не можу ручатись, але я ті правила простудював ґрунтовно.

Під час відвідань Фотія Степановича Красицького я йому коротко розповів про попередження цензора. Це його страшенно налякало й він просив, щоб ми шукали собі іншу людину на місце редактора, бо він не може ризикувати, переважно через своє становище. Сам Фотій Красицький був артистом-малярем досить відомим і навіть популярним у народі. Його портрет Шевченка та образ «Гість із Запорозжя» користувалися широкою славою серед нашої інтелігенції. Художник доводився правнуком Т.Г.Шевченка, здається, з боку поетової сестри Катерини. Походив він із бідної родини і не міг би ніколи досягти художньої освіти, коли б на нього у свій час не звернуло увагу громадянство. Довідавшись про існування нащадка та про його нахил до малювання, Наукове товариство імені Шевченка у Львові взяло його під свою опіку. На ті кошти він вивчився й закінчив художню академію. Прекрасний маляр, Красицький зовсім не цікавився журналістською роботою, а ще менше – видавничою. Ніколи нічого з того, що містилося в «Літературно-науковому віснику», він наперед не переглядав та й редакцію одвідував, може, раз на місяць, а то й на два місяці. До того ж, у нього була вже сім'я: дружина, проста селянка, та, здається, двоє дітей. І таке підставне редакторство стало для «підписувача» просто тягарем.

Про цю заяву я написав професорові, висловлюючи думку, що на відповідального редактора треба було б запросити людину, не обтяжену ні службою, ні родиною. Професор Грушевський доручив мені підшукувати таку кандидатуру, а саму справу мали ми полагодити з його приїздом зі Львова до Києва. Словом, праці і клопотів із кожним днем усе побільшувалось, а часу ставало дедалі менше й менше. А поза редакційною роботою хотілося ще й познайомитись із тим новим оточенням, в якому доводилося тепер жити.

Всяких особистих зустрічей я намагався уникати й рідко до кого заходив навіть на запросини. Частіше вечорами сидів у редакції за працею над книжкою «Про світ Божий», а іноді відвідував сестру професора М.С.Грушевського – Ганну Сергіївну Шамраєву. Розлучившись із своїм чоловіком, вона разом із матір'ю та двома малими дітьми переселилась із Владикавказу до Києва й мешкала на Благовіщенській вулиці. Там же мешкав під час свого перебування у Києві й М.С.Грушевський. До його пер-

шого приїзду у Київ я там бував дуже рідко. Приходив лише з якогось доручення родинного характеру Михайла Сергійовича.

Тоді в Києві постійно працював український театр М.К.Садовського і грав у приміщенні Троїцького народного дому на Великій Васильківській. Слава про цю трупу гриміла всюди, а похвальні рецензії на вистави не сходили зі сторінок не тільки української преси, а навіть і, на загал кажучи, ворожої українському рухові – московської. Та не диво, бо й склад трупи був напрочуд добре підібраний. Із видатних артистів, крім Садовського, тоді грали безсмертна М.Заньковецька, Г.Борисоглібська, Г.Затиркевич, Л.Ліницька, Є.Хуторна, І.Мар'яненко, Ф.Левицький, С.Паньківський, І.Ковалевський та багато інших, менш відомих.

Дуже манило мене, бодай вряди-годи, заглянути туди та відчути насолоду гри тих корифеїв нашої сцени, але боязкість того, що там могу побачити небажаних людей, довгий час стримувала від того кроку. Нарешті я не витримав великої спокуси й вирішив будь-що відвідати цей храм нашої слави. Ми з паном Котиком уперше пішли на виставу «Наталка Полтавка», в якій роль Наталки виконувала М.Заньковецька, Виборного грав М.Садовський, а Возного – Ф.Левицький.

Редакція «Літературно-наукового вісника» мала в театрі постійне місце. Але я не хотів користатись цим правом, бо те крісло було близько від сцени, а там сиділи такі гості, як представники поліції і жандармерії. Я взяв собі квиток на «гальорку», а панові Котикові відступив редакційне місце, хоч він і досі часто користувався ним.

Сидячи на «гальорці», я почував себе ніяково. Все мені здавалося, що хтось непомітно, з далекого кутка, пильно стежить за мною. Це ж була моя перша поява серед громадянства. Але таке почуття тривало недовго. Піднялася завіса, і з убогої хатини вийшла з відрами селянська дівчина в убогому вбранні. То була Марія Костянтинівна Заньковецька в ролі Наталки. Давно вже чув я про цю зірку української сцени, читав багато про неї у пресі. Завжди горів бажанням побачити її навч, і тільки того вечора здійснилася моя мрія.

Казати про її гру – це означає розповідати про те, на що бракує слів, або ж малювати образ природи, не маючи під рукою відповідних фарб. Годі згадати, що я забув про себе й перенісся в чарівну казку. Я перший раз побачив на сцені живу дійсність, побачив, як ця, Богом натхнена артистка, вміє взяти в свої руки маси, переплести почуття глядачів зі своїм і тримати у своєму полоні тисячі людей. Цей вечір лишився для мене пам'ятним на

все життя. І тепер, коли я вже третій раз перебуваю на еміграції, далеко від рідного Києва, переді мною виникає образ безсмертної Заньковецької. У той час вона закінчувала двадцять п'ять років своєї артистичної діяльності. Але мені здавалось, що я бачу перед собою молоду селянську дівчину, повну краси й молодості, дівчину, яка стала на порозі життя й несе у світ свою кришталеву душу. На сцені працював чудово дібраний ансамбль, і це ще більше відтінювало прекрасну гру Марії Костянтинівни.

Передумуючи по виставі бачене, я зрозумів, чому саме наш театр відіграв таку колосальну роль у культурно-національному відродженні нашого народу. Це й справді було те, що щедрою рукою прихилило нам небо в часи найгіршої скрути. Тоді, коли ми не мали ні своєї школи, ні права на видання не тільки газети, ба, навіть найменшої книжки для народу, одна тільки сцена могла бути ареною, звідкіль лунало українське слово. Та коли б не було у нас трупи Кропивницького, яка постала десь 1880 року з аматорського гуртка, коли б не мали таких артистів, як М.Заньковецька, М.Кропивницький, М.Садовський, Г.Затиркевич та інші, то навряд чи наш театр справив би такий вплив на маси, навряд чи й сам театр досяг би мистецького рівня.

Понад двадцять п'ять літ ті світочі крізь терни й хаші пробивали шлях нашому театрові до кращого завтра. Під утисками і гнітом царської адміністрації, часто голодуючи й бідуючи, не впадали вони в розпач, а як справжні каменярі, довбали міцну скелю і крок за кроком вели за собою людей та будили їх від байдужості й запалювали в душах огонь революційності. Можна безпомилково сказати, що тодішня наша молодь національно була вихована театром Кропивницького та Садовського.

Правда, крім тих театрів існували в нас на Україні й інші «малорускіє», «руско-малорускіє», а подекуди після 1905 року навіть і українські трупи, але за винятком однієї або двох, то все була халтура. На чолі їх стояли здебільшого всякого роду спекулянти, люди, що не мали нічого спільного з національною ідеєю. То були ті, що їх влучно охрестив В.Винниченко, – Гаркун-Задунайські. Інколи театральною групою орудував москаль. Переїздили вони зі своєю шантрапою з місця на місце, отаборювалися в гіршого роду готелях. Ставили переважно п'єси самих антрепренерів. Вистави, як правило, були підсмачені горілкою, горлорізтвом, бійкою, масними сценами і невідкличним гопаком. З боку ідейності це було щось страшне, що ж до художнього боку та мови – навіть жахливе. Зрозуміло, ні такі трупи, ні п'єси не могли сприяти національному розвитку глядача, більше того, вони просто принижували наш театр. Боротися із цим злом не було змоги, бо всі ті трупи підтримувала поліційна адміністрація,

а нездарні п'єси цензура дозволяла виставляти. Якийсь суб'єкт писав, звісно, п'єсу малоросійщиною, а ремарки, як правило, тільки московською мовою, бо артист не розумів по-українськи.

Ставши вже директором редакції «Літературно-наукового вісника» та фактичним редактором тижневика «Село», мені доводилося перечитувати безліч таких п'єс. Ось деякі ремарки з них: «В остервененії она бросает в него тарелкою. Тарелка попадает ему в висок і розбивається вдребезгі» або: «Держа младенца на руках, она рождает на сцене другого». Це було звичайним явищем у п'єсах лихо-драматургів. Я вже й не кажу про зміст тих творів. Отже, тільки театр Кропивницького, Садовського та Старицького стояли на сторожі слави нашого театрального мистецтва. Вони ж дали і цілий ряд визначних артистів, навіть і драматургів, як сам М.Кропивницький, І.Карпенко-Карий та інші.

З того вечора почав я частіше та частіше відвідувати театр Садовського, а з часом у мене зав'язалися знайомства з деякими артистами. Здебільшого це були люди національно свідомі, що ставились до театру серйозно та із розумінням його значення. Сам Микола Карпович, директор і режисер, був запорукою того, що його театр показував зразок української установи такого роду. Він ніколи не бив на зайві ефекти, а суворо дотримувався реалізму, який став основою його театру. Починаючи від декорацій і кінчаючи одягом виконавців, у всьому витримувалась етнографічна правдивість. У той час, наприклад, як різні трупі Сабініних, Колесниченків та інших випускали на сцену жінок і дівчат, уквітчаних стеклярусами та блискучими разками намиста, а хлопців із високими, майже метровими шапками на голові (і то незалежно від того, чи надається це до характеру ролі чи ні). Тоді, кажу, коли в «малоросейських» трупах ганялися за зовнішнім дешевим ефектом, у трупі Садовського все гармонійно підпорядковували вимогам правди. Так само й щодо виконання ролей на сцені; тут не грали, а жили. Особливо боровся Микола Карпович із надужиттям у танцях. Якщо в трупах «Гаркун-Задунайських» вважали горою досконалості, коли виконавець гопака підскочить вище свого зросту й гепне на підлогу сідницею або пройде двадцять разів навколо сцени циркулем, — тут поціновували пристойність, а головне працю й правду. Вражало мене в трупі одне, а саме те, що поза грою в житті, ба, навіть за лашгунками багатьох артистів вживали в розмові московської мови. Тим грішили навіть такі артисти, як Малиш-Федорець або Ф.Левицький. Але на зміну старим акторам приходили вже нові сили, як, наприклад, Хуторна, Жабко, Верховинець, Доля. Були це не тільки надійні артисти, а навіть і свідомі, ідейні українці.

Єдине, що можна б закинути трупі Садовського, це консер-

вативність. Сам Микола Карпович був далекий від якогось новаторства. І всі артисти й саме життя наполегливо вимагали поновлення репертуару, заміни п'єс етнографічного характеру новими, що відповідали б сучасності, але Садовський уперто відмахувався від таких творів і тільки вряди-годи поповнював свій репертуар чимось новим. Може, це був страх, що п'єса не під силу режисурі й артистам, а може, й побоювання, що глядач ще не доріс до сприйняття на українській сцені європейського репертуару. На ґрунті цієї консервативності М.К.Садовського виникали часто конфлікти, як із деякими артистами (наприклад, із С.Паньківським), так і з передовими репрезентантами тодішньої української інтелігенції. Зрештою дійшло до того, що в Києві почали жваво готуватись до створення нового модерного театру, який дещо згодом почав працювати під проводом Леся Курбаса та нових молодих акторів, переважно тих, що вийшли з музично-драматичної школи М.В.Лисенка. До речі сказати, ця школа вже твердо стояла на ногах і мала неабиякий вплив на театральне мистецтво в Києві.

Щодо характеру М.К.Садовського, то треба сказати, що свою трупу він тримав, як кажуть, у колючих рукавицях, і дисципліна в ній була зразкова. Може, це й дало привід нарікати на нього як на підприємця. А з певністю можна твердити, що саме така суворість і приводила до ряду конфліктів із пресою. Особливо гучним був його конфлікт із соціал-демократичним тижневиком «Слово», який виходив за редакцією Симона Васильовича Петлюри. Той умістив там замітку про поведження Садовського з артистами, опираючись на їхні свідчення. Обидва вони розсварилися між собою, і замирення настало лише в 1918 році, коли Петлюра очолив український визвольний рух.

Взагалі треба сказати, що до критики свого театру в пресі М.К.Садовський ставився просто нетерпимо. Досить було комусь написати критичну замітку на ту чи іншу виставу із вказівками на її вади, щоб стати вже непримиренним ворогом. І критиків він легковажно називав не інакше, як «паперомарателями» та «шолкоперами» і часто погрожував їм і самому редакторові помстою у непристойній формі. Але таку нервовість можна йому дарувати, беручи до уваги ту колосальну заслугу, яку він мав перед нашим суспільством.

Відвідуючи театр Садовського, я чимраз частіше в антрактах заходив за лаштунки. Там же відбулось і моє перше знайомство із Садовським та іншими артистами, які пізніше стали моїми добрими приятелями (особливо Северин Паньківський та Ліза Хуторна). Паньківський у трупі Садовського був найінтелігентнішою постаттю. Не мавши великого дарування, він так знав теат-

ральне мистецтво, як ніхто з усього складу трупи. Його називали артистом-європейцем у цілковитому розумінні цього слова.

Лізу Хуторну цінували серед жінок-артисток так, як і Паньківського з-поміж чоловіків. Свідома українка, член української соціал-демократичної партії, а до того ще й талановита артистка-енженю, вона справді вважалася окрасою трупи Садовського. Виконання нею таких ролей, як роль дівчини у п'єсі «На перші гулі» або Василини в «Суєті», чи молодой у виставі «Дві сім'ї», стали просто зразковими.

Там же заприятелював я зі славетною Марією Костянтинівною Заньковецькою. Те знайомство поволі перейшло у довголітню мою приязнь із нею, яка тривала до самої смерті артистки. Властиво, я не знаю, чи можна було б ті взаємини назвати дружбою, бо моє захоплення нею було почуттям людини, що молитовно дивиться на вимріяну і знайдену богиню. І вона ставилась до мене, як до сина, довіряючи мені всі свої радощі й горе. Особливо дружба та зміцніла після того, як пережила вона свою останню трагедію й навіки розлучилась із М.К.Садовським, якого, безперечно, глибоко кохала.

Не беру на себе сміливості переповідати всю історію, яка привела до цілковитого розриву цих двох наших корифеїв, зазначу лише одне, що ні до того, ні потім не довелося мені бути свідком таких страждань і таких переживань, як це було з Марією Заньковецькою. Ті сльози на могилі малого сина Садовського Юрася, який помер самотнім у Гурівці (маєток Садовського), ті ридання Миколи Карповича, дорогого їй чоловіка, на віки зостануться у моїй пам'яті.

Після розриву із Садовським Заньковецька на довший час зовсім відійшла від української сцени і проживала у своєму будинку в Ніжині зі своєю старенькою матір'ю, Марією Василівною Адасовською. Перебуваючи у Києві від 1907 й до 1914 року, я часто відвідував Марію Костянтинівну на святах та влітку. Ми їздили з нею й у Заньки, де звичайно перебувала на відпочинку її мати. Там я докладно ознайомився з минулим роду Адасовських за домашнім архівом. Завжди моєю мрією було створити повну біографію нашої Дузе. Це й пощастило мені зробити, уже перебуваючи у Празі, на еміграції. Ця біографія написана з любов'ю і пієтизмом. Але, на жаль, перед самим її виходом із друку я змушений був покинути Прагу, де лишилося все те, що зроблено мною впродовж довгих років на еміграції. Десь там зосталася і біографія М.К.Заньковецької, яка мала вийти в альманасі на 1945 рік. Чи поталанить їй колись побачити світ, не знаю. Певен тільки, що образ найбільшої нашої артистки назавжди буде святощами моєї душі.

Слово для народу

Серед навали праці в редакції «Літературно-наукового вісника», в інших виданнях, друкарні та книгарні я почав міркувати над тим, щоб разом із людьми доброї волі, а головне зі схвалення та участі такого велетня думки й дії, як Михайло Сергійович Грушевський, заснувати орган, який би тісно зв'язав нашу пресу з широкими масами української людності. Зустрічаючись із ученим під час його приїздів на вакації зі Львова до Києва, я часто, у вигляді побажань, висловлювався за необхідність випуску чисто народної газети. Він відповідав, що вже виходять такі часописи, як «Рада» та «Рідний край», і що доля нового органу може бути не кращою за їхню, але ці заперечення легко було спростувати, бо ж йому добре було відомо, що «Рада» пристосована більше до духовних потреб і рівня інтелігенції, а «Рідний край» ведеться кустарним способом і не охоплює своїми матеріалами саме тих питань, що найдошкульніші селянам і робітникам. І от під час літніх вакацій 1909 року, використовуючи його добрий настрій за відвідин уже закінченого будівництва школи імені батька Сергія Федоровича Грушевського на Куренівці та Куренівського ярмарку, на Зелених святах я заручився згодою професора на видання народного тижневика.

Михайло Сергійович узяв на себе в ньому головний провід, а я мав підготувати все до виходу газети. Очевидно, ми не робили із цього таємниці перед українським громадянством, причетним до преси, а навпаки, я щиро запрошував до співпраці не тільки письмово, а й особисто відповідних людей і то не лише з Києва, а й із провінції. Грушевський зобов'язався переговорити в цій справі з видавцем «Ради» Євгеном Харлампійовичем Чикаленком та його найближчими співробітниками, щоб вони не нарікали на те, що ми конкуруватимемо з ними. Звичайно, моє завдання було набагато легше, бо скрізь я отримував стовідсоткову згоду. Місія М.С.Грушевського проходила не так гладко.

Вже у той час українське громадянство мало дві течії, що неприязно ставилися одна до одної. З одного боку, – це так звані грушевківці, з другого, – грінченківці; або паньківці (Паньківська вулиця, де мешкав Грушевський) і гоголівці (Гоголівська вулиця, де жили С.О.Єфремов та інші прихильники Грінченка). Почався цей поділ із перенесення «Літературно-наукового вісника» зі Львова до Києва, в чому грінченківці вбачали намір зруйнувати

«Нову громаду»... По суті якихось партійних чи ідеологічних розбіжностей між цими групами не було, й непорозуміння ґрунтувалися більше на амбіції окремих осіб. Як і слід було сподіватись, заява М.С.Грушевського про своє видання викликала неприязнь. Висувались і комерційні мотиви, й те, що «Рада» збиралась видавати додатком до газети народний тижневик, і розпорошення літературних сил, і таке інше. Словом, на тісніше засідання Грушевський приніс цілий міх усіяких застережень. Їх ми вислухали і обговорили. І все-таки вирішили видавати свій український народний тижневик «Село».

На видавця й відповідального редактора було запрошено Ганну Платонівну Ямпольську, приятельку родини Грушевських. Ідейна українка, вона походила із старої шляхетної (дворянської) української родини. Від її імені подано заяву до губернатора, а за кілька тижнів одержано і свідоцтво на право видання. Із Михайлом Сергійовичем ми детально обміркували спосіб друку і формат часопису, а найголовніше – його програму.

До співпраці в «Селі» ми залучили таких учених і письменників: О.Білоусенка (О.Лотоцького), М.Біляшівського, Ю.Будяка, В.Винниченка, М.Вдовиченка, професора М.Грушевського, М.Гехтера, С.Дрімченка, М.Залізняка, М.Коцюбинського, В.Короліва, професора А.Кримського, М.Левицького, Майорського, О.Мицюка, Л.Пахаревського, В.Самійленка, Ю.Сірого, П.Смутка, Л.Старицьку-Черняхівську, Т.Сулиму, професора М.Сумцова, С.Терниченка, С.Черкасенка, М.Чернявського, О.Чернявського, Є.Чикаленка, М.Шаповала, О.Юркевича, А.Яковліва.

Таке оголошення з'явилось у серпневій книжці «Літературно-наукового вісника» за 1909 рік, а першого вересня вже вийшло у світ і перше число цього народного тижневика. Передплата на «Село» дорівнювала 60 копійкам (із першого вересня 1909 року по перше січня наступного року). Друкували ми газету в українізованій уже Другій друкарській спілці, що містилась на Великій Володимирській вулиці. Формат тижневика – кварто, а заголовок маляра Івана Бурячка надав газеті притаманного селянського вигляду (село з широкими ланами й полями та плугарями).

Перше число мало 16 сторінок, було багато ілюстроване образками з українського життя, містило добірний матеріал. Програмову передовицю дав М.С.Грушевський, огляд світових подій – Микита Шаповал, галицького життя – Микола Залізник, столичного – Павло Смуток і так далі. Особлива увага зверталася на хроніку. Це був один із найцікавіших розділів для читача. Його провадив такий вправний уже на ті часи журналіст, як

Максим Гехтер (Наддніпрянина та Росія), галицьке й закордонне життя спершу висвітлював той же Залізник, а потім знаний науковець Володимир Дорошенко. Тижневик суворо дотримувався обіцяного випуску – щочетверга й за весь час існування газети не було випадку, щоб вона хоч раз запізнилася на пошту. Виходило «Село» зошитами, одного тижня на 16, а наступного – на 8 сторінках...

Більшість зазначених у переліку співробітників, хоча і брала участь у роботі, але вряди-годи. Тісно зорганізоване коло постійних працівників складалося з таких людей: М.С.Грушевський писав майже до кожного числа передовиці; М.Гехтер вів хроніку; М.Залізник, а згодом В.Дорошенко давали огляди і хроніку галицького та європейського життя; Ю.Сірий готував світові новини, літературно-критичні замітки, а головне – коротенькі біографії найвидатніших українських письменників і діячів з нагоди їхніх свят або з приводу вміщення якогось твору в газеті. Писав і передовиці, коли не встигав того зробити Грушевський; Павло Смуток (Петро Стебницький), який проживав у Петербурзі, надсилав матеріали про засідання Державної думи, що так чи інакше торкалися українського питання; М.Шаповал весь час висвітлював світові події, видатні явища українського життя, подавав літературні, біографічні та бібліографічні нотатки, а інколи коротенькі повідомлення з наукової царини. Це було ядро редакції «Села». На чолі тижневика стояв М.С.Грушевський, а оскільки більшу частину року він перебував у Львові, то всю редакційну та адміністративну роботу провадив я...

Звичаям було кожного четверга збирати в редакції співробітників для обговорення вад попереднього числа та матеріалу до чергового тижневика. До речі, особливо цікаві були засідання, коли їх одвідував сам М.С.Грушевський. На них радо приходили не тільки провідні працівники, а й випадкові. Немалу роль відігравало й те, що після офіційної частини в редакції Михайло Сергійович запрошував присутніх на «шашлик» десь до кавказького «погрібка». Там уже розгорталися ширші та жвавіші диспути над біжучими подіями взагалі. Треба зауважити ще й те, що кожен співробітник газети, а особливо найближчі, діставали гонорари від рядка. Неоплачуваної праці ми уникали всіма силами. Для технічної обслуги, як експедиція, друкарня, пошта тощо, використовувалися працівники книгарні та редакції «Літературно-наукового вісника», лише за додаткову винагороду.

Вже з перших часів існування «Села» в ньому знайшли місце твори найкращих наших робітників пера. Досить сказати, що тут друкувалися такі поети, як Олександр Олесь, Володимир Самійленко, Гриць Чупринка, Яків Щоголів, а з белетристів –

Володимир Винниченко («Кузь та Грицунь», «Кумедія з Костем» та інші оповідання), Архип Тесленко («Страчене життя»), Сергій Черкасенко («Земля»), із західноукраїнських письменників – Лесь Мартович, Ольга Кобилянська, Василь Стефаник, Тимофій Бордуляк.

Кожне число «Села» давало читачеві щось цінне за змістом і мистецьким виконанням.

Що торкається того, як зустріли свою газету широкі маси селянства й робітництва, то найкращим показником буде кількість передплатників і голоси самих читачів. Хоч і великого значення надавали ми рекламі у започаткованій формі, але за браком коштів довелось обмежитись платними оголошеннями в різних, переважно московських виданнях, що виходили на Україні. До того ж, деякі з них, як, наприклад, «Киевлянин», і за гроші не хотіли вміщувати об'яв. Із виходом перше число було розіслане безплатно також у всі здобуті адреси. Але ми не нарікали, за тодішнього стану, на передплату. Вже з кінцем вересня вона перевищила четверту тисячу. Дальшим завданням було втримати читачів, після зв'язати їх із загальноукраїнським рухом, відкрити їм очі, щоб бачили, хто вони, «чиїх батьків діти». Найважливіше ж було добитися того, щоб нашу газету сприйняли, як свою рідну, необхідну для себе. Побожування, що наплив передплатників спаде, на щастя, не справдилося, і їх кількість дедалі збільшувалась, а до кінця року вони склали понад чотири з половиною тисячі («Рада» мала на той час понад дві тисячі). Не дивлячись на низьку передплатну ціну, перші чотири місяці редакція закінчила з чистим прибутком у 120 карбованців, що було, як на ті часи, майже неймовірним для видавця української газети...

Окрилені вірою, що видання справді потрібне народові та що справа ця важлива, ми вже в грудні 1909 року оголосили передплату на «Село» (2 карбованці!) на майбутній рік. До того ж було зазначено, що річні передплатники дістануть у додаток до газети ще й календарик-довідник.

Майже всі колишні читачі поновили передплату. Крім того, прибуло багато й нових. Були села з цілими гніздами передплатників. «Село» заходило у найглухіші закутки України.

Першого удару з боку адміністрації не довелося довго чекати. Вже на початку року за якусь маленьку передовицю М.С.Грушевського, цілком пристойну, без натяку на можливість підведення її під судовий параграф, канцелярія київського губернатора адміністративно наклала на Бога-духа винну відповідальну редакторку Ганну Ямпольську 300 карбованців штрафу з обов'язковістю заплатити його не пізніше трьох днів або ж відсидіти три мі-

сяці у Старокиївському поліцейському околотку. На лихо, ані професора Грушевського, ані мене якраз у Києві не було. Я довідався про це у Харкові й негайно повернувся додому, щоб не допустити арешту такої поважної особи, як Ганна Платонівна. Заплатити вона не мала чим. На горе, і термін попередження закінчився ще до мого приїзду в Київ, і пані Ямпольська вже сиділа за ґратами. Треба було озброюватися всіма засобами, щоб виручити її, бо через несвоєчасне внесення грошей губернатор міг і не погодитися її звільнити. До того ж, це випало зробити мені, а я, як політичний переслідуваний, проживав у місті за паспортом австрійського громадянина й особистих зустрічей із такими установами, як поліція чи губернаторство, мусив уникати. Але тепер не було на те ради.

Під час відвідин Старокиївського околотку я побачив пані Ганну в розпачі. Вся в сльозах, із підпухлим лицем, вона кинулася докоряти мені за те, що ми опорочили її перед усім світом на все життя, що вона вимагає негайно звільнити її від цього сорому і зняти її ім'я з редакторства. Мої запевнення, що неодмінно залагоджу цю справу, не мали успіху. Лишив, як і зустрів її, – у розпачі й риданнях.

Як і сподівався, губернатор прийняв мене сухо, а вислухавши, заявив, що не змінить своєї постанови й, оскільки «госпожа Ямпольская» не заплатила вчасно штрафу, то мусить відсидіти належний строк.

– Не жестоко лі ето будет, ваше превосходительство, по отношению к потомственной дворянке? – кинув я йому по-московськи.

– Какой дворянке? Ведь она же мазепинка?! – відповів він здивовано.

– Так, вона українка, – зауважив я, – але разом з тим і «потомственная дворянка».

– Удивительно! А ви кто такой?

– Я адміністратор редакції, яку ви так безбожно оштрафували.

– Не – безбожно, а справедливо, – перебив він мене.

Глянувши в папери, що лежали перед ним (очевидно, донесення цензури), а потім на мене, губернатор вдавано суворо запитав:

– Да вы то ведь австрияк, господін Лавров?

– Так, я австрійський громадянин, але за національністю українець із Галичини, а працюю тут як фахівець. Та справа не в мені, ваше превосходительство, – почав я відводити його увагу від

себе, – а в долі тієї нещасної дворянки, що сидить у поліцейському клоповику без вини...

– Дворянкі, дворянкі... А еслі дворянка, то зачем полезла туду?– що розумів губернатор під словом «туда», я так і не второпав. Але як-не-як, бачачи перед собою особу «чужинця», він усе-таки змінив тон на трохи лагідніший і, запросивши мене сісти, заявив, що тільки зважаючи на те, що «госпожа Ямпольська жінщина» (треба розуміти «дворянка»), він згоден, щоб штраф був заплачений грошима. Мої спроби схилити губернатора до зменшення грошового внеску, хоча б уже тому, що пані Ямпольська три дні відбула – не увінчалися успіхом, а на моє зауваження, що за такі статті ніде у світі не карають, почув у відповідь:

– Да, господін Лавров, у вас, может бить, і не карают, но у нас, как відіте, карают, а еслі вам не нравятся наші порядкі, то можете поезжать к себе в Австрію...

Дебати були зайві. Того ж дня перевіз я особисто Ямпольську в родину сестри М.С.Грушевського, а назавтра подав заяву про зміну редактора газети. Ним став мій старий знайомий, із фаху слюсар, а пізніше письменник Віталій Товстоніс, за псевдонімом – В.Таль. Навчений гірким досвідом, я умовився з новим редактором, що грошові штрафи він відсиджуватиме в поліцейському околотку за половину накладеної кари. До того нас спонукало те, що виплата 300 карбованців дошкульно вдарила по нашій редакції. Тим більше, що пан Товстоніс радо погодився на такі умовини.

Мабуть, не минуло і двох місяців, як губернатор Гірс знову впік «Село» на 150 карбованців штрафу, але вже за якусь замітку хронікального характеру, із заміною місячним ув'язненням. В.П.Товстоніс із задоволенням відсидів півтерміну, заробивши, як він казав, «у холодку» 75 карбованців.

Після перших двох кар нещастя посипалися на «Село», як із драного мішка. Ми розуміли, що таким чином царська адміністрація заповзялася вбити найпоширенішу в той час газету серед українського населення. А втім цього ніхто й не приховував. Той же секретар цензури С.Опатовський передавав мені погрози губернатора, що він «так ілі іначе, а заставіт вас замолчать». Найгірше було те, що таких свавільних вибриків сатрапа ніхто не міг оскаржити. Хоч і трагічна випала смуга, але ми не склали зброї. Передплатників не зменшувалось, а їхнє співчуття іноді зворушувало нас.

Селяни з Мануйлівки, що під Катеринославом, згуртовані навколо своєї «Просвіти», довідавшись про перше покарання «Се-

ла», зробили складчину й разом із листом надіслали її на покриття штрафу. Не пригадую вже, яка то була сума, в кожному разі досить маленька, бо збирали десь по п'ятаку. Та яку гордість викликала вона в нас! І чи можна було чимось зупинити розпочату працю?..

На дальше ведення справи довелося просити допомоги з фонду, виділеного нашим меценатом В.Ф.Симиренком із культурною метою. Дістали її в сумі 600 карбованців. «Село» й надалі виходило вчасно, але з подвійною обережністю у висловах, не міняючи раніше визначеного напрямку. Та це не задовольняло царську адміністрацію. Зрозумівши, що штрафи навряд чи примусять нас замовкнути, губернатор розіслав таємний наказ усім підлеглим йому містам і волостям, щоб передплатникам не давали «Села», а повертали газету із пошти до його канцелярії. Так же вчинив і куратор Київської шкільної округи, заборонивши передплату в школах.

Вести «Село» стало неможливо. Під час приїзду М.С.Грушевського на Різдвяні канікули, після тривалої наради вирішили припинити випуск «Села», а натомість видавати тижневу газету «Засів», на яку вже мали дозвіл. І ось після півторарічного ведення тижневика, початого бадьоро, повною надій передовицею Грушевського, в останньому числі за лютий місяць той же автор умістив такі прощальні слова: «Жодне українське видавництво не було так високо отаксоване, як «Село»: крім явних репресій і кар, часом заборонювано «секретно» всяким начальством і відомствами, на різні всякі способи, включно до наказу не видавати його з волостей адресатам, а відсилати до канцелярії губернатора... Тяжко видавати тепер справедливий часопис взагалі, а ще тяжче український, а ще гірше – селянський, український. Не знають люди, як тяжко... Нема ні одній газеті такої тісноти, як нашій, і тому припиняємо її, може, тільки на час, може, й назавсідги, як не полегшає».

Не полегшало. І «Село» ніколи вже не з'явилося.

Передплатникам було оголошено, що, хто зголоситься, тому гроші повернуть, а хто ні – то отримуватиме нову селянсько-робітничу газету «Засів» із зазначенням, що читачам із річною передплатою дістанеться в додаток «Повне зібрання творів І.Котляревського». За винятком двох-трьох осіб, читачі, захочені цінним доважком, стали передплатниками нового видання, відгукнулися в поважному числі й нові прихильники «Засіву», і 4-го березня 1911 року побачила світ тижнева газета під зміненою назвою. Але було оновлено не тільки заголовок, а й формат (на менший); замість редактора В.Товстоноса запросили якогось

робітника з Подолу на прізвище Благонадійний... Суттю ж «Засів» став цілковитим продовженням «Села». Передплатники і співробітники лишилися ті ж самі, що й були досі, а найголовніше – дотримувалися того ж напрямку та програми в розміщенні матеріалу. Щоправда, було подано ще й нову адресу: замість Великої Володимирської, 28, яку мало «Село», стояла – Паньківська, 9. Хоч і в домі М.С.Грушевського, але в новому чиншовому будинку, де перебувало багато різних мешканців.

Надії на те, що уникнемо тих переслідувань, що тяжіли над нами, певною мірою, справдилися, і довгий час ми не мали штрафів. Із провінції не було нарікань, що газета туди не доходить. Згідно з обіцянкою читачі отримали згадані твори Котляревського. В самому редагуванні «Засіву» пильнували, як могли. Але властиво ця обережність, сліжка за самим собою і за співробітниками, обминання справ, які кричали про те, щоб їх порушити й подати до відома, часом цілком знеохочували проводити далі видання газети. Позначилося це й на М.С.Грушевському. Видно з його листів та з того, що став він рідше писати до «Засіву» свої передовиці. Великою шкодою для тижневика було те, що деякі найближчі співробітники, задля заробітку, залишили Київ і перейшли на певні посади. Особливо відчула редакція втрату М.Шаповала, який влаштувався на Чернігівщині лісничим у маєтках Терещенка.

Але все-таки рівень змісту газети не падав, зростала передплата, а з нею й надія на краще майбутнє. Та ворожі сили не дрімали. Треба думати, що канцелярія губернатора чи сама, чи через цензуру невдовзі збагнула, що «Засів» – це ж те саме «Село», лише в скромнішому вбранні. Вже з другої половини 1911 року майже кожне число переслідували грошові кари. Наприкінці передплати ми побачили, що народній газеті «Засів» не під силу боротись із сваволею адміністрації. У свій приїзд на Різдво М.С.Грушевський сказав мені, що вести далі тижневик він не в спроможі. Ця заява була висловлена вже тоді, коли була розписана передплата на 1912 рік. Оголошувати про припинення «Засіву» ми вважали пізно й незручно, а тому, після обговорення цієї справи, вирішили, що газета переходить у моє цілковите розпорядження і я можу вести її з тими людьми, яких підберу, а М.С.Грушевський допомагатиме мені, чим зможе.

Після певних заходів видання «Засіву» перебрав гурток українських письменників і журналістів, на чолі з відомим поетом О.Олесем, О.Степаненком та Ю.Сірим. Нова редакція намітила низку реформ, включно зі зміною малого формату на великий. Видавцем і відповідальним редактором значився О.Степаненко, а всю редакційну й адміністративну працю вів Юрій

Сирій. Кожне число редагували колективно згадані особи. Співробітники переважно залишилися ті самі. Адресу подано ту, де мешкав редактор Степаненко. Але тактика царської адміністрації не стала кращою й щодо нового «Засіву». Штрафи й конфіскації не вщухали. Передплатник, заляканий репресіями й нагінками, помітно збайдужів до дальшої передплати. Мені вже по кількох місяцях стало ясно, що тижневик довго не витримає...

Передплати на 1913 рік редакція вже не робила. Передовиця Юрія Сірого в останньому виданому числі повідомляла читача, що газета більше не виходитиме: «Нелегко було провадити своє діло. Шлях до народу поріс тернами та бур'янами, перепони та заборони стоять на ньому. Багато митарств проходить наше друковане слово, доки дійде до читача... Штрафи, кари, цензурні та адміністративні, завжди вісять над головою редакторів та співробітників. А тут ще кругом добровільні темні сили завивають вовками, скиглять сичами, строчать брехливі доноси і всяких способів вживають, щоб припинити наше діло».

Ми не могли далі провадити народну газету.

Михайло Грушевський

У 1907 році, втікаючи з процесу, що відбувався над революціонерами, я опинився у Львові, де познайомився з професором М.С.Грушевським, який запросив мене до свого помешкання. Жив він у власній віллі біля Стрийського парку, побіч з Іваном Франком.

Господаря застав я за працею в його кабінеті. Коли я зайшов туди, припроваджений служницею, то він щось писав за бюрком, низько схилившись над паперами. Посередині кімнати стояв великий письмовий стіл, який вразив мене своєю незвичайною вищиною, адже тримався на підставках. Пізніше я довідався, що це було зроблено навмисне, щоб площу столу наблизити до очей, бо Михайло Сергійович мав короткозорість. Поряд із тим столом містився ще круглий столик із кількома кріслами, на ньому в безладді лежали книги, газети й коректурні шпальти. Стіл до писання так само був завалений виданнями, бо, як дізнався я згодом, за ним професор майже ніколи не писав. Усе, що в нього вийшло з друку, він створив за високим бюрком. Треба тільки дивуватися, що цей поважний учений міг цілими годинами вистояти, пишучи свою «Історію України-Руси» чи ще щось інше.

Стіни кабінету були заставлені шафами, що їх заповнювали книжки. Власна бібліотека його відзначалася надзвичайним багатством і брала свій початок від небіжчика-батька, який директорував у школах Кавказької округи. Доповнюючи її фонди, Михайло Сергійович дивився на неї, як на продовження праці батька, й на корінці кожного видання ставив навіть батькові ініціали – С.Г. На вільній від книжкових шаф стіні, між двома вікнами, що виходили до городу, висів великий портрет самого професора Грушевського, піднесений йому на одному з ювілеїв. То був образ олійними фарбами роботи артиста-маляра Фотія Красицького, правнука Т.Г.Шевченка.

В одному куті стояла канапа, покрита розкішним гучульським ліжником. Усю підлогу теж застеляли українські килими. Якийсь затишок і простота панували в цій кімнаті.

Побачивши мене, Михайло Сергійович залишив свою роботу і щиро стиснув мені руку.

– Спішно готую статтю для «Літературно-наукового вісника», треба б ще сьогодні вислати її із швидким потягом до Києва. Я

дуже перепрошую, аякже, що доведеться вам трохи зачекати мене. Прошу до їдальні. Я там познайомлю вас зі своєю родиною, – закінчив він, відчиняючи мені двері.

Мене зустріла його дружина Марія Сильвестрівна й привіталася з милою усмішкою. На моє бажання поцілувати їй руку, вона рішуче відмовилася. Слід зауважити, що в той час це була одна з небагатьох жінок, яка не любила, щоб перед нею схилився, в чому я пересвідчився пізніше.

Їдальня була так само прибрана стародавніми українськими килимами, що в них надзвичайно кохався Михайло Сергійович. На килимі, що вкривав канапу, сиділа і бавилася дівчинка років п'яти-шести. Вона простягла мені ручку зі словами: «Катруся Грушевська». Донька-одиначка дуже була схожа на свого тата. Згодом, під керуванням батька, з неї виробилась неабияка вчена в ділянці соціології та фольклору. На жаль, у розквіті своїх наукових сил вона, вирвана з життя московсько-більшовицькою владою, загинула десь у нетрях Сибіру.

Познайомивши мене з дружиною та маленькою донечкою, Михайло Сергійович пішов до кабінету докінчувати свою працю, а ми залишилися в їдальні. Незабаром він повернувся бадьорий та задоволений тим, що скинув із пліч ще один обов'язок.

Марія Сильвестрівна накривала стіл до чаю, а я розповідав професорові про свою справу та коротко знайомив його з процесом. Зупинившись на своєму житті у Львові та роботі в «Дністрі», я відверто признався, що це мене зовсім не цікавить та що я хотів би працювати не над сухими цифрами, а в якійсь живій ділянці, задля чого я кинув свою родину й опинився тут.

Професор слухав мене уважно й часто ставив те чи інше запитання. Хоч і делікатно він робив це, але я відчував, що досвідчена людина піддає мене іспитові. В розмові не міг приховати й того, що вже давно думаю звернутися до нього з тим, чи не дав би він мені якусь роботу в бібліотеці чи в іншому відділі Наукового товариства імені Т.Г.Шевченка. На жаль, тоді такої роботи не було, але він пообіцяв щось зробити для мене.

За чаєм перейшли ми на розмову про те, як я себе почуваю в Галичині. Я відверто висловився, що до тутешнього життя не при звичаївся і навряд чи й при звичаюся.

– Якась непереборна сила тягне мене на рідну землю. Не до дому, а на Україну взагалі, – сказав я переконливо.

– А прецінь і тут ви на Україні, – зауважив Михайло Сергійович.

– Невже ви, професоре, не сумуєте за тими місцями, де народилися й вирости?– запитав я Грушевського.

– Бачите, дорогий, мої дитячі роки минули не в Україні, а на Кавказі. Там, у Тифлісі, я й гімназію закінчив. Університетські студії я відбував у Києві, а професорую і працюю тут. І Київ, і Львів – це ж і є Україна.

Йому дивно було, що я так тужу за рідним краєм, і він зауважив, що, мовляв, ця хвороба з часом мине.

– А от що ви далеко від своєї родини, то я вам цілком співчуваю, хоч тут і допомогти чимсь важко.

Марія Сильвестрівна чуло вслуховувалася в нашу розмову, і я відчував, що вона найбільше бере до серця моє становище.

Я перевів розмову на інші теми й почав розпитувати про видавничі справи. Михайло Сергійович охоче задовольняв мою цікавість. Він був в особливо добром настрої.

Перейшовши до видавання журналу «Літературно-науковий вісник», він сказав, що саме в цьому році його друкування перенесено до Києва, бо зі Львова тяжко рахувати на більшу передплату з Наддніпрянщини. Тепер цей журнал обслуговує всю Україну. Редакція перебуває у Львові, а технічні виконавці – в Києві. Він шойно приїхав звідтіля, де налагоджував справу кращого ведення друку. На жаль, не все там гаразд. Головна біда – це брак людей. У Києві фактично працює дві особи. Вони наглядають за друком, переводять коректуру, клопочуться про передплату, експедицію та інші дрібні справи. Туди ж тепер переноситься і друкування деяких видань Наукового товариства імені Т.Г.Шевченка та Видавничої спілки, бо звідсіль важко розповсюджувати друки на Наддніпрянщині. Хотілося б там і сяку-таку книгареньку влаштувати для збуту бодай того, що вже випустило Наукове товариство, а головно – Видавнича спілка.

– Аякже, дорогий, хотілося б усе це зробити, та, на жаль, бракує відповідних людей. Не знати, як то буде далі, бо за якийсь місяць із тих двох працівників, що лишилися в Києві, один має повернути до Львова продовжувати свої студії.

Вислуховуючи все це, я глибоко сумував, що не можу бути в Києві і взятись за улюблене мені діло. В моїй душі постало настирливе бажання: невже ж таки не можна б було повернутись на Україну? І те, що ворушилось у моїх думках, у Марії Сильвестрівни вилилось у просто природний запит:

– То хіба ж таки пан Салтичинський (я у Львові перебував під тим прізвищем) не може якось дістатися до Києва й працюю-

вати там? Прецінь, то ж далеко від того міста, де він мав свою справу?

По якійсь мовчанці Михайло Сергійович висловив свій сумнів щодо такої можливості. Він би був радий привчити мене, молоду людину, до постійної роботи в редакції «Літературно-наукового вісника», але, на жаль, це не сьогоднішнього дня справа.

Після перших відвідин професора Грушевського я довго роздумував над тим, чи справді не краще було б перебратися під чужим іменем до Києва, де відкривалося широке поле для діяльності. Порадившись із товаришами В.Левинським та Л.Ганкевичем, а щонайважливіше, дістав я за їхньої допомоги собі паспорт галицького зецера-складальника П.Лаврова й вирішив знову вдатися до М.С.Грушевського з пропозицією взятися за працю в київській редакції «Літературно-наукового вісника».

Як і першого разу, застав я професора в його кабінеті за роботою. Він правив якусь пильну коректуру, щоб найшвидше відіслати її до Києва. Я дізнався від Марії Сильвестрівни, що це доводилося робити щовечора, щоб посилку в Києві отримали через два дні вранці. Закінчивши працю, Михайло Сергійович зайшов до покою і почав розпитувати про мої новини. Я докладно розповів йому, що паспорт, навіть із візку, маю вже в кишені. Сказав і про те, хто вистарав мені цей паспорт та хто його дав.

Михайло Сергійович на те відповів, що, наскільки він знає, Левинський – дуже солідна людина; Лавров же відомий як робітник у друкарні Шевченка. Треба тільки, щоб ця справа не набрала розголосу. Я запевнив його, що поза тими людьми, які брали в цьому участь, ніхто нічого не знатиме про це.

– Звичайно, проти того, щоб ви їхали до Києва і працювали в нашій редакції, я б нічого не мав. Беру я вас як людину, не питаючи, з яким паспортом ви їдете. Від того, як ви справуватиметеся в редакції, залежатиме й ваше майбутнє. Праці там досить, і то дуже відповідальної. Крім журналу, в Києві друкуються й інші наші видання, що потребує пильного догляду. Отже, чи зможете взяти на себе відповідальність, щоб ця справа не потерпіла від того?

Важко було мені відповісти на це. У друкарстві я нічого не тямив. До того ж, я досконало не знав ні правопису, ні української граматики взагалі. Про свої побоювання я професорові сказав одверто.

Якийсь час він ходив у задумі по кімнаті, повторюючи своє звичне «Аякже, аякже...». Нарешті, сів за стіл і, дивлячись на мене, мовив:

– Воно, пане добродію, не святі горшки ліплять. Маю надію, що ви скоро до всього призвичаїтесь. Усе залежатиме від вас. Я не сумніваюсь, що свою повинність ви як українець виконуватимете солідно, а головне – чесно. До речі, там у редакції перебуває пан Іван Джиджора, людина близька нам і віддана. Він і введе вас у курс справи.

Обговоривши всі діла щодо мого від'їзду, в подальшій розмові я запитав, чому Михайло Сергійович не взяв до редакції когось із киян, і він тоді мене як уже свого співробітника ознайомив із тією роботою.

– З початком цього року ми перенесли друк «Літературно-наукового вісника» до Києва. Зробили це, виходячи зі всеукраїнських інтересів. Я гадав, що київське громадянство зустріне це з великим задоволенням, але наразився на досить неприємні речі. Моїх намірів не зрозуміли там або не хочуть зрозуміти. Вам треба знати, що в Києві 1906 року виходив журнал «Нова громада». На чолі нього стояв Борис Грінченко. Не знаю ближче, як там велась справа, а тільки констатую, що перший рік видання дав великі дефіцити. Як видно, надалі він виходити не міг, хоч хотів того Грінченко та його спільники. За моїми відомостями, надії на якісь кошти від окремих українських меценатів їх підвели – грошей ніхто не дав. Хоч такі люди на Україні ще не перевелись, але ті з них, принаймні, відомі мені, на журнал Бориса Грінченка грошей давати не хочуть. На передплату, щоб вона покрила редакційні видатки, за сучасного стану нашого громадянства, теж не можна сподіватися. Занадто воно ще кволе, те громадянство, заспане. Словом, якби навіть Борис Грінченко та його спільники і спробували провадити далі видання свого журналу, то за пару-другу місяців мусили б його припинити. Це був би для нас, українців, скандал, а для наших ворогів – зайвий козир про штучність українського руху, бо коли нація із сорока мільйонів не може утримати одного журналу, то яка ж то насправді нація? Щоправда, й наш «Літературно-науковий вісник» стоїть теж не блискуче. З Галичини до 1907 року він майже не йшов через кордонні труднощі, як не потрапляв сюди також і журнал «Нова громада»...

Взагалі, штучно поділені кордонами українські землі не можуть не розділяти, до певної міри, й духовно наш великий народ. Почувається ще якась відчуженість між наддніпрянцями й галичанами. Цю відчуженість як явище ненормальне треба усунути. А усунути можна лише великою працею й щільними духовними зносинами. Одним із найважливіших чинників цього є видання журналу так, щоб він обслуговував ціле наше суспільство. Та й на матеріальний успіх при такому веденні маємо більше

надій. Коли, наприклад, «Літературно-науковий вісник» виходить уже другий десяток років і має практику, а головне – організований редакційний апарат та кадри співробітників-журналістів, то «Нова громада» цього ще не мала. Правда, добрі наміри вона має, але цього ще мало. Отже, виходячи з цього і багатьох інших причин, я й настояв, щоб Видавнича спілка перенесла журнал до Києва.

Звідтоді справа редагування й обслуговування галицьких передплатників проводиться у Львові, а головна праця – технічна редакція й обслуговування наддніпрянських передплатників – у Києві. Журнал друкується для обох частин України в Києві й виходить, так би мовити, двома виданнями. Наклад для наддніпрянців брошурується і поширюється як київське видання, а для Львова видрукуване негайно надсилається в аркушах. У нас до нього виготовляється лише львівська обкладинка та провадиться брошурування й експедиція.

При перенесенні «Літературно-наукового вісника» до Києва я доклав усіх зусиль, щоб zorganizувати там якнайкраще співробітництво. Відбував там наради із окремими впливовими людьми й журналістами, доводив доцільність і необхідність такого перенесення. Зі мною нібито й погоджувався кожний, але, на жаль, певна частина зразу ж повела вперту боротьбу. Почалися нарікання, що Грушевський робить це в конкурентних цілях, щоб унеможливити видання «Нової громади». Найголовніше ж те, що боротьба ця ведеться приховано, але провадиться уперто й часом захоплює у свої тенета навіть тих людей, які дуже добре розуміють усю вагу цього перенесення.

Проти мене особисто ведеться агітація, нібито я важкий для співробітництва, не терплю опозиції, оточую себе такими людьми, які догідливо мене слухають і т.ін. Розповсюджують погolos, що перенесенням «Літературно-наукового вісника» до Києва я нищу справу журналістики, бо видання, мовляв, пишеться галицькою, незрозумілою для наддніпрянців, мовою й одіб'є в людей охоту до читання наших журналів. Того ж, що я докладаю усіх зусиль, аби співробітниками журналу були наддніпрянські письменники й журналісти та писали мовою, зрозумілою для найширших кіл читачів, ніхто і не згадує. Головним же гріхом, чи не найбільшим, «Літературно-наукового вісника» є його правопис. Це, так би мовити, найбільший козир у пропаганді проти «Вісника».

При постанові у 1906 році на Наддніпрянщині періодичної преси гурток людей, які починали справу видання, прийняли окремий правопис. Незлий, по суті, той правопис і з ним тимчасово можна було миритися, до його унормування. Але в Галичині вже від довшого часу існували українські народні, середні, а почасти й вищі школи. Існують такі установи, як Наукове то-

вариство імені Шевченка, «Просвіта» з величезним числом філій, існують різні видавництва тощо. Всі вони дотримуються прийнятого і схваленого урядом правопису. Перейти відразу до правопису Наддніпрянщини просто-таки нема змоги. Навіть учень народної школи буде вважати нас неграмотними, коли візьме до рук таке видання.

Найбільше наддніпрянцям мулять очі відокремлення у дієсловах частки «ся» та зуживання, на їх думку, буквою «ї». Чую, що дехто навіть на хресті присягався, що ніколи не буде того правопису використовувати. Відбувалися спеціальні наради у справі тих «страхить». Ставилися навіть такі питання: чи нам із галичанами поділитися чи відділити «ся». Зрештою, з тим можна було б прийти до якогось бажаного кінця. Певно, ніхто б не заперечував проти реформи нашого правопису. Та відразу того здійснити не можна. На це треба часу й фахівців.

Отже, у Києві атмосфера тим часом була нездорова. Я особисто у Києві буваю рідко, так би мовити, нальотами, бо в'яже мене університет та інша робота. Людей тамошніх, а головне – їх ставлення до нашої праці, я знаю мало. Тому-то волю взяти до співпраці в київську редакцію людину цілком свіжу, так би мовити, нейтральну. Від вас буде залежати, зрозуміла річ, як довго триватиме така співпраця, – закінчив Михайло Сергійович свої інформації...

...Потрапивши до Києва, я всіма силами старався виправдати довір'я Михайла Сергійовича. Працював я в редакції повних шість років. Спочатку був звичайним співробітником, а незабаром став директором редакції і книгарень, заснованих у різних місцях України. Своєю працею завдячую співробітництву з Велетнем нашої науки.

Та не завадить, хоч коротко, подати кілька штрихів до того, як працював Грушевський.

У своєму ставленні до людей Михайло Сергійович не завжди був рівний. Але був незмінно одвертий і прямий, і зміни у відносинах залежали тільки від того, хто з ним говорив або щось мав до діла. Грушевський дивився на свого співрозмовника чи партнера взагалі як на людину собі рівну, незалежно від того, хто то був за своїм соціальним становищем. У людині шукав завжди і передусім відданості до тієї справи, до якої вона покликана. Коли людина виконувала покладені на неї обов'язки чесно й старанно, вчений її любив і шанував. Але в протилежному випадку ганьбив не тільки заочі, а й при зустрічі. Це й не дивно, коли взяти до уваги ставлення до самого себе.

Грушевський справді був зразком праці й акуратності. Вже з шести годин ранку починав він свою творчу працю. У той час, коли люди його віку й становища ще спали у м'якій постелі,

Михайло Сергійович стояв уже за своїм високим бюрком і займався біжучою працею. А праці тої було в нього аж занадто багато. Найдивніше те, що за робочий день він устигав усе накреслене здійснити. Кожну хвилину використовував якнайпродуктивніше. Навіть ідучи у тих чи інших справах у трамваї або візником, робив правку коректи або переглядав манускрипти своїх співробітників. За шість років близького знайомства не пригадує жодного випадку, коли б професор М.С.Грушевський спізнився на призначене комусь або кимось побачення. Це ж стосується і зборів чи сходин, або наукових засідань. Накреслення порядку денного Михайло Сергійович ніколи не робив наперед, але складалося враження, ніби той порядок денний був у ньому вироблений ще в день його народження. Своім часом він завжди дорожив, навіть у розмовах; здавалося, що свого часу має аж забагато, але ніколи не забирав його в інших. При цьому завжди знаходив момент і для своєї родини. Ніколи не забуду тих чудових вечірок, коли Михайло Сергійович у колі рідних і близьких людей ділився планами, оповіданнями з минулого, спостереженнями над людьми та мріяв про прекрасне будуче нашого народу, коли він стане на власні ноги. Знаходив він можливість і для розваг. Його можна було бачити частенько у театрі (особливо на прем'єрах), в опері. Нерідко саме такі відвідини, до яких найчастіше вдаються задля розваги, давали Грушевському багатий матеріал для його чергової статті у журналі чи газеті. Так, наприклад, пішов він одного разу до Софіївського собору, а згодом ту урочисту службу поклав в основу однієї із найкращих публіцистичних статей в «Літературно-науковому віснику». Стаття та була спрямована проти ренегатів українського народу, різних Савенків, Пихнів і до них подібних Іскаріотів-запруданців, якими, на жаль, так багата наша земля. Або, хто не пам'ятає тих прекрасних і глибоких змістом нарисів про Італію, що написав він під час спочинкової подорожі до Італії?

Приїзд Михайла Сергійовича зі Львова до Києва ставав завжди подією, яка лишала глибокий слід у нашому культурно-національному й політичному житті. Вже з перших днів його приїзду в Києві все буквально оживало. З'являлися оголошення в газетах про ряд лекцій, доповідей, імпрез, наукових засідань, нарад, ювілеїв тощо. Майже всюди Грушевський виступав як активний член.

У своїх споминах прагну якнайширше зафіксувати діяльність того, хто своєю «Історією України-Руси» дав нашому народові його метрику, того, хто впродовж півстоліття репрезентував перед широким світом нашу науку, того, врешті, чия велетенська постать, не зважаючи на всі ворожі заходи стерти її із нашої пам'яті, чим далі в будучину, тим більше буде вимальовуватись і стане в ряду найкращих синів нашого народу...

Володимир Винниченко

Процес над головними учасниками революційного руху проводив суд Одеської військової округи в Катеринославі; він почався 2 липня 1907 року. На ласку переможців надій не залишилось, і кожному з нас загрожувала або довголітня каторга, або довічне заслання в Сибір. У своїх «Споминах» я занотував таке: «На виклик суду прибуло до ста свідків нашої революційної діяльності. Нас розмістили в Сімферопольських касарнях трьома рядами. Я випадково сів біля самісінького виходу із судового залу. Під час коротенької перерви, після перевірки підсудних і свідків, як грім, надійшла звістка, що розпущено II Державну думу, а деяких її депутатів заарештовано (Виборзький процес).

Реакція остаточно перемогла...

До зали введено вояків, які оточили наші лави... В одного з наших оборонців адвоката Александрова виникла бурхлива сутичка з головою суду генералом Івановим. Оборона ладна була відмовитися від захисту підсудних через брутальне поводження суддівства. І хоча все закінчилося примиренням, сподівань на щось добре зовсім не було... Після колективної присяги свідкам наказали вийти. Не знаю, свідомо чи мимоволі, я зсунувся на край лавки, непомітно встав і вийшов разом із ними на вулицю. Був уже вечірній час, і я скористався сутінками, щоб відокремитись від гурту, якнайшвидше зустрітися зі своїми товаришами та роздобути в них усе необхідне для подальшої втечі».

Вже по кількох днях я опинився в Києві з наміром пробиватись за кордон, до Галичини. Хоч і були в мене «явки» київських, переважно російських, революційних організацій, але я не зміг ними скористатися.

Я вирішив звернутися до українських діячів, яких знав із тодішньої преси. Першим відвідав Бориса Дмитровича Грінченка, а потім Сергія Олександровича Єфремова. Хоч останній і був привітний зі мною, але якоїсь реальної допомоги не дав, а лише порадив побачитися з Володимиром Кириловичем Винниченком, який у той час перебував у Києві.

Винниченко жив тоді на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці. Застав я його вдома. То був типовий студент-українець. У вишитій сорочці під пояс, у так званій «косоворотці», сидів він за столиком у маленькій кімнатці і правив коректуру. То був збір-

ничок найновіших творів, що вийшов його власним накладом під назвою «Дрібні оповідання». Він зустрів мене бадьорою усмішкою. Вислухавши до кінця мою «одісею» та, може, й розуміючи всю безпорадність становища, голосно засміявся і мовив так, ніби вітшаючись:

– Ага, голубчику, попався!..

Я не знав, як сприймати його настрої і запитливо дивився у пронизливі сталеві-сірі очі господаря.

– Нічого, голубе,– він сказав мені, заспокоюючи.– Трохи поганенько, що ви заходили до Грінченка та Єфремова. Вони тут вам не допоможуть, коли б навіть і мали змогу. Боязкі вони. А до того ж ви – есдек.

– Та нібито,– відповів я йому в тон.

– О! Та з такими грішми й до Америки можна дістатись,– зауважив Винниченко.– Тепер от що: завтра вам треба виїхати до Кам'янця-Подільського, бо вас розшукують, це знаю з газет, слідкуючи за вашим процесом. Я вас забезпечу деякими явками до наших товаришів, а вони там уже влаштують і ваш перехід через кордон. Тільки з моїми записками не попадіться, а то буде халепа і вам, і мені,– він усміхнувся.– В першу чергу прийдете на Польський фільварок до акушерки Залевської. То наша людина. Коли її не буде, то зайдете до «Просвіти» й запитаете панну Лесю та попросите, щоб звела вас із доктором Блонським, а йому вже й передасте мої записки.

З великою вдячністю взяв я рекомендаційні листи та адреси і, сховавши їх якнайкраще і попрощавшись, із надією подався на залізницю...

Така була моя перша зустріч із Володимиром Винниченком. Враження, що залишилось від нього, можна висловити так: справді «товариш-революціонер».

Незабаром я здибався з ним у Львові, куди він приїздив за чужим паспортом у партійних справах. За той час ми були нерозлучні, а коли я провів його на вокзал під час повернення до Києва, ми стали зовсім близькими приятелями. Звідтоді й почалося наше листування.

Знову ми зустрілися з ним 1911 року. Він приїхав до Києва з-за кордону із паспортом В.Старосольського. Сходилися потайки щодня, обговорили й заснували видавниче товариство «Дзвін»: його фундаторами стали В.К.Винниченко, Левко Юркевич і я.

Наше спільне життя і наша праця тривала впродовж Першої світової війни – 1914-1916 роки, тобто до мого арешту царською

жандармерією. Я хотів би прокоментувати таємний документ «охранки», розісланий філіям жандармського управління – «Записка об украинском движении за 1914-1916 годы с кратким очерком истории этого движения как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии».

Царська жандармерія головними провідниками українського руху ставила професора М.С.Грушевського та В.К.Винниченка. Але я подаю тільки те, що торкається моєї праці з письменником під час Першої світової війни.

...Останнє моє побачення на еміграції із Володимиром Винниченком та Левком Юркевичем було в Парижі на початку червня 1914 року, з моїм поверненням із Америки на Україну, де я мав поладнати свої справи. Ми умовилися, що я прибуду назад не пізніше кінця червня з тим, щоб потрапити на конференцію УСДРП, яка призначалась на 18 липня в Галичині.

Приїхав я до Росії нелегально із паспортом мого паризького приятеля болгарського офіцера Атаназія Дюльгерова, революціонера, що ховався від переслідувань. Насамперед я відвідав Петербург, де в той час мешкав член УСДРП В.Садовський і деякі мої знайомі, що гуртувалися навколо книгарні «Український базар». Звідти я вирушив до Харкова, де працювала заснована мною 1909 року українська книгарня. Завідував нею мій учень Степан Луценко. Я хотів, аби він став головним постачальником до Америки всього того, що виходило на Україні. Жив я тоді на хуторі свідомого українця, певною мірою мецената Наукового товариства імені Т.Г.Шевченка, Павлова, який знав мене ще з київських часів.

Я вже мав із Харкова вибратися за кордон із тим же паспортом Дюльгерова, як саме в день мого від'їзду розпочалася в Росії загальна мобілізація, а слідом за нею проголошено й війну Австро-Угорщині. Кордони були закриті й виїзд із болгарським паспортом відпадав уже з тієї причини, що Болгарія схилилася до спілки з воюючими супротивниками... Отже, волею-неволею я мусив залишатись на Україні та ще й на нелегальному становищі. В.К.Винниченко та Л.Юркевич перебували за кордоном, а зв'язків із ними я ще не мав. Довелося потай проживати на глухому хуторі Павлова до глибокої осені, тільки зрідка відвідувати харківську книгарню. Завітавши в Катеринослав, я довідався від свого товариша Лисиченка, що наприкінці літа повернувся додому В.К.Винниченко з дружиною і, пробувши якийсь час нелегально в Катеринославі, виїхав до Москви. Я з обережності не брав навіть його адреси, а попросив лише товариша повідомити йому, що зі мною можна зв'язатися через харківську книгарню. За

якийсь тиждень Володимир Кирилович викликав мене до себе. Він із дружиною мешкав у готелі на Тверській. Я з метою конспірації оселився на Долгоруцькій вулиці чи провулку. Не пригадую, під яким прізвищем перебував Винниченко. Після телефонної розмови я там його і відвідав. Тут ми, властиво, й виробили програму нашої діяльності на найближчий час.

Спершу поставили обмежитися тільки видавничою справою. Річ у тому, що, перебуваючи в Катеринославі, Володимир Кирилович написав прекрасне оповідання «Босьяк», до того ж мав у запасі ще кілька творів, друківаних у журналах, – «Олаф Стефенсон» та інші. Їх набралось на цілий том. Із вибухом війни ні в Харкові, ні в Києві видавати було неможливо, бо вся українська періодична преса опинилася під забороною, як і будь-які видання українською мовою. І ми вирішили випустити 9-й том творів Винниченка у Москві. Я здався до поважної друкарні братів Рябушинських й умовився щодо видання книжки. Це вимагало й моєї затримки в Москві, бо Володимир Кирилович не був добре обізнаний із технікою друку й видавництва взагалі.

Лишатися в столиці надовше зі своїм паспортом на ім'я харківського приятеля я не міг. Треба було дістати нове постійне посвідчення особи та ще й таке, що забезпечувало б од мобілізації до війська. Винниченко, очевидно, мав тісні зв'язки з партійним осередком, а тому й пощастило йому за кілька тижнів роздобути мені й собі паспорти. Став я віднині Федором Гарахом, козаком села Великої Бучки Полтавської губернії Костянтиноградського повіту, а Володимир Кирилович – Іваном Довгалем із тієї ж місцевості. Паспорти в нас були «білі» (тобто не вимагали відбуття військової повинності); до того ж, і справжні – забезпечені печаткою волості. Як стало відомо згодом, волосний писар належав до нашої партії.

По Різдвяних святах заходилися ми друкувати твори Винниченка в Москві. Оселився я в будинку Гірша на Бронній вулиці. То були величезні старі корпуси, де мешкали переважно студенти та курсисти різних високих шкіл міста. За якийсь місяць друк скінчився, і я знову переїхав до Харкова. Та ще перебуваючи в Москві, ми з Володимиром Кириловичем поволі втяглися в партійну роботу, хоча й дуже обережно провадили її. Але літо 1915 року вже дало й наслідки тієї праці.

У Харкові я тимчасово зупинився як Федір Гарах у родині Степана Луценка, а раною весною ми найняли собі дачу в селі Карацівці біля Мерефи. Будинок мав п'ять покоїв, отже, місця було досить. Садиба містилася майже на околиці, густо заросла садом і цілком осторонь дачників, що від них тут аж кишіло.

Ще на початку літа з Києва надійшли відомості, що тамтешня книгарня «Літературно-наукового вісника» через недбальство

чи невміння присланого зі Львова працівника Йосипа Сироїда вкрай занепала. Харківська філія залежала від неї й опинилася у непевному становищі. Щоб зберегти важливу для Харкова книгарню, ми разом із Володимиром Кириловичем вирішили купити її для видавництва «Дзвін». Нас тоді було троє: Винниченко, Ю.Сірій і Юркевич. Останній перебував у Женеві. Тому ми звернулися до його матері, що жила в Москві. Вона пообіцяла дати гроші на цю купівлю – дві тисячі карбованців. Ні я, ні Володимир Кирилович не могли їхати до Києва для оформлення цієї справи, бо ми були дуже відомі не тільки громадянству, а й поліції. На переговори та придбання нашої книгарні вирушив С.Луценко, отже, вона перейшла у власність «Дзвону», а тим самим на мої плечі впав і весь тягар її провадження. Я туди з'являвся зрідка і то з великою обережністю через вхід із двору, а бухгалтерську й організаційну роботу виконував удома; Луценко ж був мені за помічника. Та, на жаль, незабаром і цього відданого справі нашого працівника покликали до війська, а його обов'язки перебрала на себе його дружина Марія Захарівна (здається, вона належала до нелегального гуртка молоді). З переходом книгарні до видавництва «Дзвін», вона стала справжнім осередком наших зустрічей.

Улітку на відпочинок у Карачівку приїхав і Винниченко, спершу сам, а згодом і його дружина Розалія Яківна.

Використовуючи особливо сприятливі умовини, ми відбули тут кілька конференцій із такими товаришами, як от: Я.Довбищенко, Я.Левченко та інші. Заслуховувалось і справоздання молодика, який повернувся з австрійського полону як посланець Спілки Визволення України. А найважливіше те, що вдалося провести нараду з представниками катеринославської групи УСДРП, де спробували дістати дозвіл на видання тижневика «Слово». Це мав бути безпартійний, а основне – робітничий часопис. На відповідального редактора й видавця ми запросили цілком благодійну людину, навіть не українця з походження. Фактичне ведення редакції й адміністрації було доручено мені та Довбищенкові. Редагування ж проводив В.К.Винниченко.

Здається, із початком жовтня 1915 року несподівано одержали ми дозвіл на видання «Слова» й негайно заходилися його випускати. Головними співробітниками тижневика стали: Володимир Кирилович, С.В.Петлюра (редактор тодішнього журналу «Українская • жизнь», що виходив у Москві), В.Садовський, Я.Довбищенко, Ю.Сірій та інші. Звичайно, списку співробітників ми не оголошували. Перше число вийшло 25 жовтня. Авторами основних статей були: В.К. (передова), С.В.Петлюра (під псевдонімом П2) та В.Садовський. Я та Довбищенко заповнили відділ нотаток, листування та хроніки.

У передовиці, оглядаючи робітниче життя з національного

становища, В.Винниченко писав: «Здається, ніяке робітництво так не покривджене, так не знесилене, як українське. Здається, ні одна нація так не упосліджена, як українська... Але це тим паче не повинно спиняти нас. Навпаки... міцніше ми повинні зціпити зуби і з незламною, освяченою болем рішучістю боротися з тим, що дає нам біль, і образи, і страждання... Робітничий рух кожної держави розвивається у своїх національних формах. Що краще розвинені національні форми, то більше простору для розвитку робітництва... Тільки будучи українцями, ми зможемо в усій повності примножити нашу силу...».

З бадьорими думками звертається до читача в статті «Будемо спокійні» Симон Петлюра за підписом П2. «Будемо спокійні, – писав він, – не станемо серед погроз на нашу національну культуру гасити свого духа! Ми не діти, щоб никнути долу головою... Не будемо гасити нашого духа!.. Не гасити нам духа перед погрозами, а зустріти їх, як мужам сили...».

Вихід у світ «Слова» викликав серед робітництва широкий і радісний відгук. Листи від робітничих груп були зворушливі. «Ми стомилися, ждучи свого часопису, свого органу... Звістка про «Слово» вразила нас, як промінь сонця в темряві. Ми радіємо, нам життя здається яснішим...». Так писали робітники з Петербурга. «Ми українці, – озивалися інші, – долею закинуті на Берестово-Богодухівську рудню з різних кутків дорогої України... Щиросердечно вітаємо вихід рідної газети «Слово».

Це були листи, що прийшли ще до появи «Слова» у світ, але після його виходу редакція справді була завалена захопленими відгуками. Деякі з них мали друкуватися у наступних числах «Слова», та, ... на жаль, друге число було сконфісковане ще в друкарні, а дальший випуск газети заборонено.

... Постала потреба виробляти якийсь інший план праці серед робітництва. І після наради з Володимиром Кириловичем у Москві вирішили скликати вужчу конференцію в Катеринославі.

Тепер звернуся до «Записки», щоб внести до неї деякі корективи.

На сторінці 331-й у ній сказано, що натхненником газети «Слово» був політичний емігрант, відомий український письменник В.К.Винниченко. Це так. А зауваження, що він належав до УСНР, а потім уже став членом УСДРП – цілковита неправда. Винниченко спочатку був членом РУП, а в 1903 році, коли партія самоліквідувалася, вступив до УСДРП й до жодної іншої партії не належав. «Записка» твердить, що Винниченко постійно жив у Львові й приїздив до Росії, у Київ та Москву, з 1914 року; насправді ж він ще з початку осені того року вже перебував у

Катеринославі, а наприкінці її переїхав на постійне життя до Москви.

У «Записці» підкреслено, що Винниченко мав зв'язки із СВУ – тим часом він із багатьох причин відмежовувався від цієї організації. Неправильно там зауважено (очевидно, з донесень провокатора «Васьки-Золоті зуби»), нібито «емігрант Винниченко проник из-за границы в Россию» і в серпні 1915 року робить поїздку по Україні; був нібито у Києві й бачився там із «відомим мазепинцем соціал-демократом Йосипом Михайловичем Сироїдом – уніатом, австрійським підданним, що був бухгалтером у книгарні Ідзиковського на Хрещатику...». Що ж стосується зустрічі з Сироїдом, то цього не могло статися вже тому, що він не належав до УСДРП, та про його існування навряд чи й знав коли Винниченко. До того ж, згодом про Сироїда ходила недобра слава як про співробітника «охранки» в Києві...

«Записка» згадує також про ліквідацію УСДРП та про арешт її членів Довбищенка, Гараха (Ю.Сірого), Глуходіда, соціал-революціонера Заливчого і «германофіла», редактора газети «Гасло» Карячкіна (?). Напевне, мовиться про В.Коряка. Названо й ім'я Гната Хоткевича. Щодо цього, то до УСДРП належали тільки я та Довбищенко; Заливчого й Глуходіда до зустрічі з ними у харківській в'язниці я зовсім не знав. Коряк тільки з переконання співчував УСР, а партійним став аж у 1917 році (лівий боротьбіст). Гнат Хоткевич до жодного угруповання не мав стосунку й не відомо, чому його віддано під нагляд поліції та заборонено жити на Україні, як про це зазначається в «Записці».

Переходячи до огляду революційного руху в Катеринославі, в якому, безперечно, В.К.Винниченко відіграв велику роль, мушу сказати, що ще до війни Катеринославщина вважалася за одну з національно найсвідоміших губерній. Тут справді воскресали традиції минулого українського життя як осередку козаччини та недавніх бурхливих подій. Особливо тут було національно свідомим селянство. Це засвідчує хоча б той факт, що довкола Катеринослава діяла ціла низка «Просвіт», які з вибухом війни опинилися під заборонаю, але найкращі й найсвідоміші працівники пішли в підпілля. В Катеринославі та на Катеринославщині були скупчені великі маси робітництва з найбільшої на Україні металургійної промисловості. Вони складалися переважно із селян. Та й узагалі революційно-соціалістичний рух мав тут завжди широке поле для вияву, хоча спершу він ішов під російським прапором. Тільки ще перед війною в робітничі осередки просяк український національний елемент, і робітництво й трудова інтелігенція Катеринослава виділили зі своїх лав людей, що всупереч заходам РСДРП, яка всіма силами боролася із так

званим українським націоналізмом, стали брати керівництво до своїх рук. І ще 1912 року в місті постає чисто українська книгарня «Слово» на чолі з урядовцем правління Катеринославської залізниці Лисиченком. Тож війна застала вже твердо згуртовану частину робітництва, приналежну до УСДРП.

Репресії царського режиму загнали партійне життя в підпілля. Воно стало найважливішою опорою в тодішній нашій праці. Його провід у всьому прислухався до того, що скаже В.К.Винниченко, який, перебуваючи тут, чимало доклав енергії до розбудови Катеринославської організації.

Зазнавши поразки у виданні легальної української газети «Слово», ми вирішили хоч вряди-годи випускати нелегально робітничий орган. Це, властиво, й мало стати головною темою обговорення на Катеринославській конференції, яку так широко розписують і автори «Записки». Туди я був делегований від харківської групи й заступав В.К.Винниченка, що не зміг тоді приїхати з Москви. Засідання відбувалося в приватному помешканні подружжя Лисиченків, десь у кінці Польової вулиці, на околиці міста.

Я прибув із Харкова надвечір і застав там уже всіх. Були там пан Лисиченко та його дружина, надзвичайно віддана справі людина (її дуже тепло описано В.Винниченком в оповіданні «Босяк»), М.Овдієнко, який служив у Петербурзі в якійсь гвардійській частині; Бохонко, Дубовий, хтось із представників кондукторських бригад місцевої залізниці та ще деякі члени УСДРП. Усіх нас перелічено і в «Записці», крім одного чоловіка, що мав у місті маленьку слюсарню («Васька-Золоті зуби»). Він прийшов на конференцію прямо зі своєї майстерні й не встиг навіть умитися; обличчя було вимашене сажею, а як сміявся, то в нього виблискували золоті зуби; мав дуже чисті й навіть випещені руки, що не зовсім пасували до його брудного вигляду. Весь час він сидів коло порогу й уважно вислуховував кожного промовця. В обговоренні не виступав. Коли до нього зверталися в тій чи іншій справі, то він обмежувався одним словом «Гаразд!»

Конференція пройшла добре, – й тієї ж ночі я повернувся до Харкова та почав готуватися до від'їзду в Москву зі звітом до Володимира Кириловича. Але на другий чи третій тиждень по тому з'явився до мене той залізничник, що був на засіданнях, і повідомив, що катеринославська група має певні докази, що «Васька-Золоті зуби» – безсумнівний провокатор, що його слюсарня просто вигадка, а найголовніше те, що він сам безслідно зник. Тоді ж ми дізналися, що за кожним із нас на конференції стежили детективи.

Все це вразило мене, як грім із ясного неба. Першою думкою було негайно попередити В.К.Винниченка. Але той залізничник працював провідником поїзда Катеринослав-Москва, й ми дали йому адресу, щоб відвідав Володимира Кириловича. А я, вирішили, поїду пізніше.

Здається, того ж вечора чи наступного дня мені повідомила дружина Луценка, що до книгарні заходив якийсь добродій із золотими зубами й запитував, де «знайти Гороха». За описом, це міг бути «Васька-Золоті зуби», який помилково переплутав моє ім'я. До речі, під іменем «Гороха» згодом мене заарештувала й харківська жандармерія. Звісно, завідувачка книгарні відповіла тому типові, що ніякого «Гороха» вона не знає, і я незабаром виїхав до Москви, щоб докладніше обговорити цю справу з В.К.Винниченком.

Застав я його в дуже нервовому й напруженому стані. До нього справді заходив залізничник, знайшовши помешкання в самому центрі міста. Постало питання, чи далі він має лишатися тут, чи треба негайно виїхати кудись, доки дружина не змінить пропуску. Заспокоювало хіба те, що «Васька-Золоті зуби», напевне, не знав ні адреси, ні прізвища, під яким жив Володимир Кирилович. Та все ж, можна було кожної ночі очікувати наскоку жандармерії. І ми вирішили заночувати десь у готелі. Студіюючи тепер «Записку», я довідався, що готель називався «Економія».

Наступного дня я виїхав на Україну, щоб на місці з'ясувати, в чому справа. Не виходячи навіть на короткий час у Харкові, я вранці дістався в Катеринослав. Із маленькою валізкою в руках попрямував до «Слова», щоб якимось викликати когось із Лисиченків та умовитися, що робити далі. Всі вже крамниці були відчинені, але книгарня виявилася на замку. З обережності довелось перейти на протилежний бік вулиці, і я помітив, що біля неї ходив звичайнісінький собі поліцай. Мабуть, десь була засідка. Тож іти до Лисиченків додому межувало просто з безглуздя. Та з 1905 року в місті я мав багато знайомих, але з них лишилися тільки професор В.О.Біднов, видавець А.Ф.Кашченко та історик Д.І.Яворницький. Мені здавалося, що хтось із них може сказати, що діється в Катеринославі, хоча кожен був далекий від тодішніх соціалістичних, а тим більше революційних організацій. Наважився побувати у Біднова, але він уже пішов на роботу. Це могло статися і з іншими. Тому я вирішив відвідати російсько-українську книгарню на Катерининському проспекті. Завідувала нею добродійка Лозинська, відома лібералка, а в минулому, здається, навіть «народоволка»; з нею ми познайомилися ще 1902 року.

З перших же слів вона зрозуміла мою стурбованість і, за-

просивши мене до бюрка, розповіла, що вночі жандармерія вчинила обшуки в місті, особливо в помешканнях робітників-українців. Багатьох було заарештовано. Серед них – і Лисиченка.

Вже по обіді я вирушив до Харкова з думкою негайно сповістити про все, що сталося, В.К.Винниченка. Пересідаючи в Синельниковім, надіслав йому телеграму такого змісту: «В живых не застал. Имущество опечатано».

До Харкова приїхав пізно ввечері. Книгарня була замкнена. Відвідати помешкання вважав небезпечним. Хотів податися в готель, але мене просто лякала думка залишитися із самим собою.

В той час у Харкові існувало багато клубів, де щовечора відбувалася, на перший погляд, невинна гра в лото. Але вона викликала запал, хоча уряд байдуже дивився на те, бо ця забава відволікала людей від критичного мислення. Мало місто і клуб автомобілістів, куди заходили також порозважатися. Вирішив і я провести час за грою, а потім шукати ночівлі. На свої скромні кошти мені дісталось чергою кілька лотових карток. Гра вже наближалася до кінця, а в моїй кишені залишився один карбованець. Хіба можна з тими грошима навіть потикатися до готелю?

Світило ще дві так звані любительські гри. В тих партіях за карту платили карбованця, але забирали весь виграш. А за участі двохсот гравців то була досить таки солідна сума. Я востаннє спробував щастя, віддав свого карбованця, гадаючи ніч перебути десь у парку. Виграш випав на число «28», яке я з вигуком «двовольно!» й покрив. Мені дали щось понад 160 карбованців, і я вже міг піти до найкращого в Харкові ресторану «Тіволі», де забави тривали до ранку.

Наступного дня вранці, через вихід із двору я відвідав книгарню й довідався, що тут поки що все по-старому. Але треба було негайно думати про зміну помешкання. То гостюючи у знайомих, то мандруючи по конспіративних квартирах, я дотяг до січня 1916 року. І тоді задумав, бодай на недовгий час, відвідати Кубань. У Катеринодарі працював головним бухгалтером Кубанської залізниці мій близький друг К.Я.Безкровний.

Усе в Харкові було начебто спокійно і я навіть переспав кілька разів у власному помешканні. Та напередодні виїзду, вночі проти 16 січня, о першій годині, мій будинок оточили жандарми й поліція після трусу відвезли мене в супроводі жандармського полковника Попова та якогось миршавого поліцей в харківської політичну в'язницю. [...]

Олександр Олесь

Познайомився я з Олександром Олесем в Українському клубі в Києві, на Великій Володимирській, 42. Зустрів я його випадково там, у передпокої. Був це молодий вродливий чоловік. На високе чоло звисали буйні темні кучері. Якесь тепло сяяло з його сірих очей. Маленькі світлі вусики й борідка Буланже творили рямці навколо вуст, на яких під час розмови часто з'являлася лагідна усмішка. Постаць кременна, пропорційна. В цілому він справляв враження людини заможної. Може тому, що на ньому була хутряна шуба і шапка-«некрасовка».

У клубі того вечора відбувалася літературна вечірка. Блискавично пронеслася звістка, що до зали завітав Олесь. Поява поета, за яким була вже збірка «З журбою радість обнялась», стала явищем надзвичайним. Тоді ту книжку читав і перечитував кожен свідомий українець. Та й не дивно. Після Шевченка це був чи не перший поет «з ласки Божої», який кликав нас на боротьбу й підбадьорював словами:

*Ми йдемо до кращого життя,
Нам мрія шлях квітками вслала,
Однаково: потала, так потала!
Але назад немає вороття...*

Голова клубу Микола Віталійович Лисенко під гучні оплески присутніх провів поета до перших рядів. Олександра Івановича така зустріч надзвичайно зворушила. Здавався він украй засоромленим і рішуче відмовився сісти на почесне місце. Вечірка закінчилась декламацією поезій Олеся – й тоді оплески перейшли в овацію. Навкруги гостя скупчилося старе громадянство, студенти й курсистки київських високих шкіл. На обличчях бриніли святочні усміхи, а слова його часто переривались аплодисментами й гучним «Слава».

Вже після дванадцятої години ночі гості залишили зал, а деякі старшини клубу, гурт молодих письменників і взагалі працівників пера лишилися разом із Олесем тут же на вечерю. Поет тримав себе надзвичайно скромно.

Це було десь у лютому 1909 року. Тоді я був керівником редакції найбільшого і єдиного в той час на всю соборну Україну місячника – «Літературно-наукового вісника». Оскільки видавці постійно перебували поза межами Києва, у Львові, і редактор М.С.Грушевський тільки зрідка навідувався сюди, то редакція бу-

ла в моїх руках, тому й співпрацівники «Літературно-наукового вісника» мали справу здебільшого зі мною. І нам із Олесем довелось часто зустрічатися з перших же кроків. Уже за вечерею у клубі ми домовилися, що наступного дня він має відвідати редакцію.

Від нього я почув, що він приїхав до Києва з тим, аби десь знайти собі посаду та оселитися тут на постійно. Безперечно, найкраще б залишити його десь при редакції. Але на той час це було просто неможливо. Ні «Літературно-науковий вісник», ні єдина тоді на всю Велику Україну щоденна газета «Рада» не могли утримувати письменника або поета на такій платні, щоби забезпечити його бодай скромним прожитком. Гонорари були такі злиденні, що з них не міг вижити навіть студент. Олесь же був поет, і то першорядний. Він репрезентував українство у різних колах, під час зустрічей із чужинцями і взагалі всюди, де б того потребували обставини. Він через це мусив би мати не тільки відповідний зовнішній вигляд, а й можливість перед кожним гідно показувати свою матеріальну незалежність. Крім того, на ньому лежали ще й родинні обов'язки. Мав жінку й малого сінка Олега, того самого, що пізніше став знаним під ім'ям Ольжича поетом, ученим і борцем – лицарем за долю України. Це був той Ольжич, якого по-хижацькому замучили гітлерівці в гестапо.

За освітою Олександр Іванович був ветеринарний лікар. Він легко міг би дістати посаду відповідно до фаху, поза Києвом, але для нього важливо було залишитися в осередку українського культурного життя. Після довгих заходів пощастило нарешті йому влаштуватися на роботу в київській міській різниці.

У перший приїзд до Києва Олесь пробув тут дуже короткий час. Радий, що знайшов сяке-такє місце, він виїхав на Харківщину, де жила його родина, щоб залагодити там справи і повернутись на посаду. Але вже за той короткий час ми познайомились досить близько. Олесь відвідував редакцію «Літературно-наукового вісника» щодня. Вечори проводили ми у клубі або десь у ресторані. Я вже тоді помітив, що Олесь дуже любив помешкання, де в сяйві світла рухаються люди, лунає музика, сміх, оплески. Він просто-таки тікав із тих місць, де був присмерк. Може, саме тому він так рідко відвідував театр, а ще рідше висиджував до кінця на якійсь виставі. Навіть театр Садовського, який Олесь так безмірно любив, він відвідував вряди-годи. Зате охоче бував у всяких вар'єте, де в сяйві світла з відкритої сцени лились співи й музика. Перебуваючи там до пізньої ночі, виходив він, здебільшого, з прегарними поезіями. Особливо ж багато писав він ліричних віршів.

Останні дні того приїзду до Києва Олесь гостював у мене, в пам'ятному для нас обох будинку М.С.Грушевського, на Паньківській,9. Прощаючись, він обіцяв повернутися до Києва за 2-3 тижні, але насправді повернувся, здається, тільки через кілька місяців. Я втратив уже всяку надію на його повернення і відчував велику тугу за ним, бо наше знайомство перейшло в щире приятелювання.

Боявся я ще й того, що через запізнення Олесь утратить і посаду. Правда, вона нічого не важила, а все ж була зачіпка для його поселення в Києві. Приїхавши знову, Олесь із залізничного двірця прибув до мене в редакцію, і ми негайно відвідали міську думу, де довідалися, що місце на різниці ще вільне. Як ветеринар, він мав там оглядати м'ясо забитої худоби.

Покликання найкращого поета України й обов'язки ветеринарного лікаря на різниці, де щодня доводилося оглядати худобу перед забиттям, а потім її м'ясо, бабратися у крові й ходити із засуканими по лікті, скривавленими руками поміж теплими тушами тварин, що висіли на гаках, – це був жах. Олесь там прослужив дев'ять років (1909-1918). За час його перебування ветлікарем я відвідав це місце тільки один раз і мушу сказати, що після оглядин пережив щось близьке до нервового потрясіння.

Спочатку переживав страшні муки й Олесь. Йому скрізь вчувалося жалібне ревіння тварин, яких силоміць заводили в станки, де, оглушивши обухом, різник застромляв у серце ніж. Вирвавшись із роботи, поет часто, тремтячи, оповідав окремі епізоди, що відбувалися на різницях. Приголомшений, він шукав, де тільки міг, забуття й поспішав кудись до саду або в ресторан. Я разом із ним провадив ті вечори майже щодня. Тоді він жив у Києві сам, бо родина мала приїхати тільки на зиму.

Невдовзі наше приятелювання перейшло в побратимство і дружбу, яка з невеликими перервами тривала до самої смерті поета.

37 літ життя разом із Олесем – це довгий шлях. На ньому мало квіток. Доводилось і нам, як і тим героям із його символічної п'єси «По дорозі в казку», продиратися крізь колючі терни та хачі. Але тепер, коли згадую про зустрічі з ним, у мене виникає лише одне бажання, щоби пережите повернулося ще раз. На жаль, ці сподівання марні. Після того, як Олесь відійшов у вічність, згадуючи пережите й передумане з ним його життя, я бачу, що для споминів мало було б написати томи, що розповідати про нього можна багато й багато вечорів. Та для цього ще не настав час. Згадаю тільки найважливіше про цю світлу постать, про те, в яких умовах жив і як творив Олесь.

Літо 1909 року для української літератури й журналістики в Києві видалось особливо родючим. Незабаром після Олесья до Києва приїхав Микита Шаповал, а пізніше – Микола Вороний і Спиридон Черкасенко. Це були люди, які облишили назавжди офіцерське, вчительське або якесь інше життя і стали професійними працівниками пера.

Пригадую ті часи та сходи́ни. Вони відбувалися десь в убогій кімнаті когось із нас або в окремій кімнаті Українського клубу, яка прибрала назву «Запорожжя», або десь у затишному куточку Купецького саду, куди завжди манив нас Олесь, або й просто десь на глухій вулиці. Майже постійними учасниками сходи́н, крім автора цих спогадів, були Олександр Олесь, Микита Шаповал, Юрій Будяк, Олекса Коваленко, Павло Богацький та інші.

Точилися палкі розмови про літературу, науку, мистецтво. Майже щотижня ми сходилися в Українському клубі, де молоді зачитували у тісному гуртку або перед громадянством свої твори. Помітно вирізнялися люди, які мали стати майстрами слова. Для всіх це було зрозумілим. Але заважало те, що за існування одного місячника «Літературно-наукового вісника» та єдиної щоденної газети «Рада» нам тяжко вийти на шлях розвинутого письменства. Потрібно було розширити межі видання періодичної і неперіодичної автури. Ми дійшли думки випускати свій журнал-місячник. Так виник часопис молодих під назвою «Українська хата». На фактичного редактора наставили Микиту Шаповала, а на технічного й відповідального – Павла Богацького. Шаповал (він же й М.Сріблянський) справді й був редактором, який давав напрямок і зміст журналові. Без його перегляду й ухвали, здається, не було вміщено за весь час жодної статті. Всю ж технічну й адміністративну частину провадив Богацький.

Матеріальні труднощі з виданням першого числа «Української хати» полагодили ми так: на пропозицію Олесья склалися по «п'ятірці». Як на наш бюджет, це були чималі гроші. Убогою була наша «Українська хата» назовні, але вона перетворилася на школу для багатьох митців і дала таких поетів, як Грицько Чупринка, Максим Рильський, і критиків, як Микола Євшан, публіцистів, як Микита Сріблянський та багато інших.

Олесь був окрасою цього видання. Йому навіть гонорар платили, а пізніше, коли керівництво матеріальною стороною журналу перебрав тимчасово харківський інженер Іван Бойко, Олесья було заангажовано на постійне співробітництво із зобов'язанням не містити своїх поезій в інших періодичних виданнях.

Як уже згадувалося, зустрічався я з Олесем майже щодня.

Сподівався, що такі зустрічі от-от урвуться та що з приїздом поетової дружини він засяде вдома й свій час поза службою проведитиме за своїм письмовим столом. Та коли прибула до Києва Олесева дружина з маленьким сином, я невдовзі переконався, що поет у родині лише спочивав у хвилини після фізичної або душевної втоми. Дружину й сина він любив безмежно, але часу приділяв їм дуже мало. За своєю вдачею він був людиною, яка вічно кудись поривається, шукає нового оточення, нових зустрічей, нових вражень. Охоче відвідував Олесь єдину українську установу – Український клуб. Та й не дивно: там щовечора сходились і поважні українські працівники, і молодь. Особливо багато збиралось у клубі на концерти або вистави. Олесь завжди після вечора перебував у гурті молоді. Його любили всі ми, та найбільше симпатизувало йому жіноцтво. Багато з-посеред них потай зітхали, і під час зустрічей із ним не одна, зашарівшись, видавала свою таємницю. Це ставало багатим матеріалом для його лірики. Взагалі треба сказати, що Олесь творив тільки тоді, коли був кимось захоплений... Із клубу, як правило, поет разом із близькими приятелями йшов кудись на нічну розвагу й просиджував там допізна.

На щастя, його дружина, високоосвічена, шляхетна й безмірно віддана йому, з того не робила трагедії. Вона глибоко розуміла Олесь і знала, що він належить не тільки їй та родині, а й громадянству, й ніколи не докоряла йому за таку поведінку. Я часто бував у Олесевій родині й бачив, як його кохає дружина, як вірить йому та як уболіває за нього. Після розмов із нею важко було сказати: чи любить вона його більше як дружина, чи як мати дитину, чи як свого сина Олега. Мені здається, що я не помилявся тоді, гадаючи, що Віра Антонівна свідомо відмовилась від усіх тих утіх і благ, яких прагне світська жінка, і віддала себе на службу поетові й маленькому Олегові, зрікаючись геть усього, що було поза її домом. Згодом я переконався, що ця людина справді свідомо оберігала поета на його вузлуватих життєвих стежках та виховувала для громадянства свого сина.

Олесь відчував це до болю, але змінити звичок не міг. Зате від своєї дружини ніколи не ховав того, що трапилося з ним. Найменшої таємниці він не мав. Навіть, коли бувало щось таке, про що б інший не сказав дружині, Олесь відверто про це розповідав Вірі Антонівні. В такі часи він здавався хлопчиськом, який у всьому сповідається перед мамою. Та вона й була йому тією мамою, що все розуміє, може покарати, але й усе пробачить, пробачить не вдавано, а щиро.

Де ж і як творив Олесь?

Я не помилюся, коли скажу, що більшу частину написаного, того, що побачило світ, і того, що лишилося ще не надрукованим, створено ним не вдома. Він складав свої вірші тоді, коли було оточення, яке підносило його настрої. Творив він, захопившись красою дівчини, творив за столиком у с'яйві ресторанних вогнів, у вбогому шиночку або десь за склянкою пива.

Як тепер, бачу перед собою поета, що, насвистуючи тихенько якусь мелодію, пише на випадковому клаптику паперу, а то й на серветці свій вірш. Так було за його життя в Києві. Не облишив цієї звички він і на еміграції. У Європі особливо любив Олесь кав'ярні, де йому подавали газети, журнали, енциклопедії. Уже зранку у Відні, у кафе Геренгоф, можна було щодня бачити його за склянкою чорної кави, за газетою або над клаптиком паперу з олівцем у руках. Там написав він багато творів, які побачили світ, і чимало таких, яких ми вже ніколи не прочитаємо, бо розтеклися вони по руках різних знайомих і навіть не знайомих людей.

У Відні поет перебував із 1919 до 1923 року. Того року прибули до нього з СРСР дружина із сином, й Олесь переїхав на постійне життя до Праги. Тут він не змінив свого режиму. За кордоном жодної посади в нього не було. Отже, вільного часу мав досить і присвячував його цілком творчості або громадській роботі, якій віддавався цілком. Ще перебуваючи у Відні, став Олесь ініціатором й організатором Союзу українських журналістів і письменників. Із 1919-го і до 1923 року він був його головою. Мрія про заснування видавництва, яке належало б тільки самим письменникам та журналістам, не залишала Олесь ніколи. На жаль, в умовах еміграції це не здійснилося. У Відні, правда, Олесь заснував часопис «На переломі» та гумористичний журнал «Сміх». Але вік цих видань виявився коротким. Найвизначнішим ділом, зв'язаним із ім'ям Олесь, було відкриття у Відні Українського вільного університету, який почав діяти за підтримки Союзу українських журналістів і письменників та з ініціативи і внаслідок наполегливої праці Олесь.

Пізніше університет перенесли до Праги і він в українському житті відіграв колосальну роль, особливо ж у національному відродженні Карпатської України. Туди після його закінчення виїжджала працювати більшість українців-емігрантів.

Олесь ніколи не належав до жодної партії, але до його слова всі прислухалися і зважали на його думку. Вдачу поет мав дуже лагідну. Лише щось надзвичайне могло вивести його з рівноваги. Але коли він бачив у когось якісь вади, що шкодили громадянству, його твори таврували таку людину. Варто згадати маленькі Олесеві книжечки під назвою «Перезва» та «Вилітали орли», щоб

відчути гостроту його сатири та уявити собі тодішнє емігрантське життя й пізнати багатьох українських діячів та їхні негативні риси.

Розлучився я з Олесем у Празі на довгий час, виїхавши 1923 року в Закарпаття. Повернувся звідти я на початку 1939-го. Це сталося після того, як у нерівній боротьбі за самостійність Карпатської України нас було перемажено, а Срібну землю окупували мадяри. Зустрівшись у Празі, я не пізнав Олеся. Він якось осунувся й постарів. Чув я від нього часті нарікання на болі у шлунку та на астму. На мою пораду серйозно взятися за лікування та вдатися до лікарів Олесь лише відмахнувся.

Життя Олесь любив безмежно й нічого так не боявся, як смерті. Я був кілька разів свідком переживань поета, коли йому загрожувала небезпека. Пригадую один випадок у Криму, на Чорному морі. Ми запливли далеко від берега й опинились серед хвиль. Грек-весляр, втративши надію на порятунок, хотів нас просто потопити, щоб самому легше дістатись берега. Олесь охопив нервовий напад, але вирвавши весла із рук човняра, він змусив того лягти на дно і, веслуючи разом зі мною, щасливо доплив до берега. До речі, згадуючи про Чорне море, не можна минути того, як ставився поет до природи. Хто читав його поезії, той, певне, відчував, якою любов'ю перейняті вони до природи та як поетично змальована вона в поета. Природа в його віршах наче оживає. З вами розмовляють і зорі, й гори, й рослини. У тих віршах ви бачите прекрасні образи, повні кольорів і звуків. Це захоплення зеленим світом лишилось у нього до останніх днів. Особливо любив він у природі на чужині все те, що нагадувало йому рідний край.

Уже ранньої весни, як тільки кінчався льодоплав на річках, Олесь бачили на березі з вудкою. То була найбільша його пристрасть із молодих літ. Її він переніс і за кордон. Не раз доводилось мені бути свідком, як поет просиджував цілими днями в літню спеку коло води, очікуючи, коли «щось клюне». Тут, у самотині, далеко від людей, виношував він ті пісні, які потім виливав на папір десь у тихому закутку кав'ярні.

Певною мірою ця пристрасть до рибальства спричинила і його передчасну смерть. Як зазначено уже, після свого повороту з Карпатської України я знайшов Олеся в небезпечному стані. Справді, він щодня відвідував свої улюблені «льокальчики», просиджував там за шклянкою пива не одну годину, але це було вже не те, що в минулому. Я розумів, що й ходить він туди радше для того, щоб зустрітись зі своїми товаришами та приятелями. Перебувати вдома, в самотині, він не міг. З вибухом Другої світової війни життя у Празі, як і всюди, геть змінилося. Ні в

кав'ярні, ні в ресторані Олесь не міг мати того, до чого звик за довгі роки. Головне ж, він часто не зустрічав там людей, з якими заприятелював. Більшість пішла працювати. Я тільки уривками заглядав до того «льокалю», де любив сидіти поет. Заставав його здебільшого там самого, зажуреним, а коли справи примушували мене залишати стіл, то докорам не було кінця. Може, через цю самотність Олесь ще більше почав захоплюватися своїм улюбленим рибальством. Часто він зникав із Праги на околиці й там, над річкою, чаклував цілі дні з вудкою.

Стан його здоров'я помітно гіршав. 1943 року виявились ознаки непомірного розширення серця, часті напади астми, а щонайгірше, почалась водянка. Мої намови серйозно лікуватись Олесь рішуче відхиляв. Тільки 1944 року нам пощастило покласти його до міської лікарні. Та вже на третій день він утік звідти і виїхав із вудками за місто. До нас невдовзі надійшла телефонна звістка, що український поет на березі річки знепритомів і потребує негайної лікарської допомоги. Олесю перевезли до лікарні на Буловці без притомності. Завдячуючи сумлінній опіці лікарів та друзів, йому за кілька днів вдалося повернути свідомість.

Усі зрозуміли, що поетове життя доводиться лічити днями. Хотілось ці останні години полегшити його стан, як тільки можна, й виконати всі його жадання. Перше з них – перевезти з лікарні додому. Після наради з лікарями це зробили. В оточенні дружини, друзів і близьких знайомих 22 липня 1944 року, після тяжких мук, Олесь відійшов од нас навіки. Урочисті похорони відбулися 29 липня, о третій годині після полудня, на Ольшанському цвинтарі, де знайшло вічний спокій уже багато визначних українців та приятелів поета.

Того дня зранку було хмуро, а опівдні над кладовищем прогула громовиця. Небо, здавалось, плакало рясними сльозами. Та коли друзі виносили труну з каплиці, хмари розійшлися. Сяяло сонце і його проміння відбивалось у мільйонах краплин роси на квітах і листі зелених дерев. Тисячна громада прощалася зі своїм улюбленим ПОЕТОМ, прощалася з ним і природа.

Грицько Чупринка

Грицько Чупринка був частим відвідувачем редакції «Літературно-наукового вісника», де я завідував редакцією з 1907 по 1914 рік. Поетична творчість цього поета розвивалась перед моїми очима від самого початку й до найвищого ступеня. Та про нього як про поета я не буду тут писати.

Перші відвідини Чупринки пригадую дуже добре. Він тоді був ще учнем однієї з київських гімназій. До редакції заходив у скромній своїй уніформі й тримав себе дуже несміливо. Здебільшого його супроводжував Олекса Коваленко. Сам про себе він ніколи нічого не казав, а тільки червонів та посміхався, коли сусід називав його новим поетом, що «багатьох сучасних поетів заткне за пояс». Я не мав нагоди перевірити ці слова на прикладах, бо в журналах і газетах поезії Чупринки з'являлись тоді дуже рідко. На сторінках «Літературно-наукового вісника» він друкувався вже значно пізніше, власне, після виходу в світ його першої збірки поезій під назвою «Огнецвіт», яку видав Олекса Коваленко в своєму видавництві «Ранок». Доти поезії Чупринки містила здебільшого щоденна газета «Рада».

Спочатку Грицько заходив до нас, щоб подивитися новинки, які виходили з друку у Києві й Галичині. Купувати не мав за що. Та й сам його вигляд свідчив про його убогість. Був одягнений не тільки бідно, а й неохайно, особливо, коли скинув гімназичне вбрання. Не знаю, з якого класу його звільнено, як і не знаю, за що. Одне можу сказати, що вживати надмірно алкоголь він почав дуже рано. Мабуть, це й стало основною причиною того, що він передчасно покинув гімназію. Ні постійної праці, ні якоїсь служби поет у своєму житті ніколи не мав. За тодішнього стану нашої преси й видавництв, із літературної праці жити ніхто не міг. Отже, треба гадати, що жив Чупринка тільки з того, що присилала йому родина з Гоголева, на Чернігівщині. Кажуть, що батько був досить заможним козаком, а до того ще й безмежно любив свого сина Грицька.

На диво швидко розвивався і зростав поетичний хист цієї людини. Уже з перших виступів було видно, що перед нами справжній поет, який грає словом так, як йому хочеться. З певністю скажу про те, що такого явища у нас досі не було. Великий слід по собі лишив у нашій літературі цей поет-віртуоз. Безперечно, ще більше збагатив би він наше письменство, коли б із са-

мого початку своєї поетичної діяльності не захворів на страшну недугу – пристрасть до алкоголю. Припускаю, що попервах сам Грицько не мав жодної причини, щоб зловживати алкоголем. Можливо, це він робив під впливом свого звільнення з гімназії, бажаючи, як-то кажуть, залити горе, а можливо, що вплинуло на нього товариство, в якому доводилося йому перебувати. Факт той, що схильність до алкоголізму розвинулася так само швидко, як і його поетичний талант. Так чи інакше, а з того часу, як він почав співпрацювати в «Літературно-науковому віснику», я рідко бачив його тверезим. Щоразу він заходив до редакції або з Олексом Коваленком, або з іще якимось мовчуном, або сам тоді, коли треба було щось випити. Брав він зароблений гонорар, а частіше намагався взяти аванс. Я ніколи йому не відмовляв.

Чупринка не просив великих сум, а обмежувався завжди карбованцем. Ця сума була такою постійною, що він здебільшого під час своїх відвідувань редакції, й не називав її. Зайшовши «уже готовим», він із скрипучим, властивим тільки йому сміхом, піднімав руку і показував один палець. Це значило: «Дай карбованця». Іноді, бачачи його вже п'яним, я не хотів задовольняти його примху, але не міг цього зробити, побоюючись бешкету, на який він здатний у таких випадках. Про це я знав із власного досвіду та від багатьох своїх знайомих. Деякі видавці та редактори просто уникали зустрічатися з Чупринкою, коли той був під чаркою. Так, наприклад, вміщуючи свої поезії в «Українській хаті», де відповідальним редактором був Павло Богацький, поет використовував кожну нагоду, щоб мати щось від нього. Сам редактор виступав органічним ворогом пиятики. За всієї делікатності своєї натури він іноді відмовляв Чупринці в авансах не тому, що скупився, бо й самі прохання обмежувались іноді 40 копійками або полтиною, а задля принципу. Поет робив із цього, як кажуть, «казус беллі» й наступав на Богацького з усією рішучістю. Найбільше використовував він випадкові зустрічі з ним десь на вулиці, де сподівався, що редактор посоромиться перед людьми й задовольнить його потреби. І справді, не бажаючи неприємностей, Павло Богацький здебільшого задовольняв прохання Чупринки, але траплялося й так, що він не міг цього зробити. Тоді відбувалася приблизно така сцена. Чупринка звертався до Богацького:

– Ей, ти, поповичу! Кажу ж тобі, дай ті 40 копійок!

– Та кажу ж вам, Грицьку Аврамовичу, що сьогодні із собою не маю грошей, – відмовлявся Богацький.

– Неправда, поповичу, маєш! Мусиш мені дати!

Коли були гроші, редактор діставав поетові полтину, щоб уникнути сорому, бо перехожі, зачувши сварку, купчилися довко-

ла. Але могло все кінчитися й так, як це було одного разу. Павло Богацький якось відмовився щось дати Чупринці. Бачачи це, поет схопив його за петельки й почав гукати поліцейського. Коли той підійшов, то Чупринка почав кричати, що в нього нібито витягли 30 копійок. Треба сказати, що особа поета була добре знайома поліції. Та і його вигляд в порівнянні з редактором, завжди одягненим елегантно, промовисто свідчив про безглуздя такого обвинувачення. Очевидно, все закінчувалося так, як і мало закінчитися. Поліцей просив поета прогулятися з ним до найближчого «участка», а редактор, червоніючи від сорому, йшов своєю дорогою.

Поліція заборонила Чупринці перебувати в Києві, і з кожним арештом (а це траплялось майже щотижня) його в супроводі поліцей адміністративно вивозили до найближчого міста Василькова. Та поет завжди умудрявся стрічним потягом повертатися знову до Києва й продовжувати свої бешкети.

Взагалі про Чупринку розповідали завжди багато анекдотичного, але не далекого від правди. Можна було б написати цілу книгу про вчинки Чупринки, що мали просто-таки неймовірний характер. Але лишімо їх тим часом. Для мене завжди було цікавим і незбагненим, як можна сполучити те, що давав Чупринка в поезії, із тим, як він жив. Цікавим було те, чи взагалі працював Чупринка духовно й чи поповнював свої знання. Складалось враження, що поза п'ятикою він ніколи нічого не робив, а вірші писав тільки у п'яному стані, та й то здебільшого, коли треба було за щось випити. Проте, насправді це не так. Поет працював багато, хоч і не щоденно. Його рідко бачили серед дня. Пиячив він переважно вночі, починаючи з надвечір'я. Вже рано зникав він із дому. Вільний час перебував десь у бібліотеці, де вперто просиджував над книжками, шукаючи, що давав тодішній світ нового в літературі, а особливо в поезії. Там же, у бібліотеці, він і творив. Можна гадати, що творив нервами. Він, безумовно, переживав вилите на папір, а творчість, очевидно, п'янила його не менше, ніж той алкоголь, який, на жаль, майже поставив його поза громадянством. У своє поетичне покликання Чупринка вірив, як мало хто з тогочасних наших поетів. Цим можна пояснити його нетерпимість до Олеся й Вороного, які тоді панували в колі наших поетів. За чаркою, з-поміж своїх знайомих, Грицько Чупринка погрозливо вигукував: «Я їх (тобто Олеся й Вороного) зіпхну з Парнасу!». Помітно було, що поет завжди переживав страшно, тільки йому відомі муки. Щоб заглушити їх, він ніби навмисне йшов не тільки проти вимог етики українського громадянства, а й узагалі проти звичайної людської моралі. Здавалось, що ця людина носила з собою свою власну

смерть. Отже, нічого дивного не було, коли якось мені повідомили, що Грицько Чупринка вкоротив собі віку. Кажали, що він написав листа, який нібито в розпорядженні редакції «Ради». Я зателефонував туди, щоб перевірити правдивість цих чуток. Мені відповіли, що смерть є факт та що вони дають уже в газеті некролог, а його останній твір «Лицар-Сам», поема, лежить у портфелі «Української хати». Не знаю, чи встигла «Рада» вмістити некролог, але пам'ятаю, що наступного дня поет з'явився у мене в редакції і з властивим йому сміхом підніс угору замість одного пальця два. Зрозуміло, що «возставшому з мертвих» я не міг відмовити й дав два карбованці.

Перебуваючи в Києві знову під час революції 1917 року, я мало чув про Грицька Чупринку. І вже 1921 року на еміграції довідався, що цього «самотнього лицаря» за участь в активній боротьбі за визволення України розстріляли окупанти. Поліг він як чесний борець за долю свого народу.

Олена Пчілка

Перша моя зустріч із Ольгою Петрівною Косач (псевдонім – Олена Пчілка) відбулася за дещо особливих обставин. Не пригадую навіть, чи саме тоді ми й познайомились, але сцену, свідком якої довелося бути, пам'ять моя зберегла дуже добре. Хоч Є.Х.Чикаленко й занотував її у своєму щоденнику, та вона була характерна для Ольги Петрівни, тому я дозволю собі повторити її у цих споминах.

Під час приїзду М.С.Грушевського до Києва українське громадське життя тут жвавішало. За його (звичайно, короткого) перебування в нашому місті мало не щодня відбувалися лекції, засідання тощо. Так було й на цей раз.

У Києві ще 1907 року стараннями Грушевського здобуто дозвіл на заснування Київського наукового товариства. Його засідання скликалися тільки за участю Грушевського. Вони були велелюдні, бо крім членів на них могли бути й сторонні люди.

Тоді ми засідали на Великій Підвальной вулиці у музичній школі М.В.Лисенка, бо Наукове товариство не мало свого власного приміщення. Головував М.С.Грушевський. Між іншими справами професор В.Перетц порушив питання про відзначення ювілею Л.М.Толстого – з нагоди вісімдесяти років із дня народження письменника. Він радив послати йому вітання в писаній формі. У дебатах виступила Олена Пчілка. Вона палко обстоювала те, що українська інституція має відмовитися від цієї пропозиції, наголосуючи, до того ж, що Толстого не варто вшановувати так, як це робило тодішнє громадянство. В.Перетц щодуху боронив свій намір і, закінчуючи досить-таки довгу промову, чи то навмисне, щоб уколоту Олену Пчілку, чи випадково прохопився такою фразою: «Хоча мені часто говорять, що я страдаю женською болтливостю, но...». Не встиг він ще вимовити фрази, як знервовано встала Олена Пчілка і, стримуючи своє роздратування, звернулася до присутніх зі словами: «Я певна, що наш професор (тут вона подивилася на М.С.Грушевського) ніколи не дозволив би при дамах сказати таку неделікатність, як це дозволив собі кацапський професор!..» – і показала на професора Перетца.

М.Грушевський намагався звести прикрий інцидент на жарт, підбиг до промовця й почав його заспокоювати. І.М.Стешенко щось докірливо говорив Пчілці. Присутні почували себе ніяково

й не знали, що робити. Тоді професор Перетц, щоб вивести всіх із ніякового становища, встав і завів розмову про те, що саме тепер він, мовляв, студіює українські приказки й натрапляє там на дуже багато дотепів, як от: «Це та баба, що їй чорт на махових вилах черевики подавав». Усі розуміли, кого це стосувалося.

Олена Пчілка, щоб не лишатися в боргу, кинула з місця:

– Еге ж, є у нас дуже влучні приказки, наприклад: «Покірене телятко дві матки ссе». Це був натяк на те, що Перетц працює одночасно, як у російських, так і в українських наукових установах (наприклад, в Українському науковому товаристві в Києві і в Товаристві Нестора-літописця). Назривав новий конфлікт, і Грушевський поквапився закрити засідання.

Це сталося десь на початку 1908 року. Досі я чув про Олену Пчілку дуже мало і то здебільшого як про працівницю на полі українського фольклору та співредакторку «Рідного краю». Цей тижневик до 1908 року виходив у Полтаві під головним редагуванням та, мабуть, і коштами Миколи Дмитрієва. Після його трагічної смерті (утопився, рятуючи під час купання якусь дівчинку) як видання, так і редагування тижневика перебрала на себе Олена Пчілка. Вона перенесла журнал до Києва, куди переїхала на постійне життя й сама. Мешкала на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці. Там же містилася й редакція «Рідного краю». Виступи Олени Пчілки на засіданні Наукового товариства мене дуже цікавили. З від'їздом із Києва Михайла Сергійовича я відвідав «Рідний край».

Перенесення цього часопису (як і «Літературно-наукового вісника») до Києва для багатьох українців, причетних до преси, було небажаним. Коли ми начебто мали намір конкурувати з «Новою громадою», то «Рідний край» сприймали як щось шкідливе загальній українській лінії. Тижневик мав лиху славу українського видання, близького до «чорносотенного» напрямку. Журналові закидали шовінізм та нетерпимість до всього неукраїнського. Не знаю, чи такі думки виникали у рядового читача. Вони ширилися радше з легкої руки тих, хто про це «від когось десь щось чув». Це правда, що тижневик не йшов на жодні компроміси в українському питанні. У ньому яскраво обстоювали в першу чергу інтереси України і плямували явища, які гальмували українську справу, незалежно від того, звідки вони йшли: від москалів, жидів чи поляків. На цій позиції особливо твердо стояла Олена Пчілка.

Мої відвідини здивували редакторку. Вона, мабуть, не сподівалась, що до неї завітає представник такого журналу, як «Літературно-науковий вісник». Обмінявшись звичайними чемностями,

перейшли ми на розмову, що стосувалася безпосередньо видавничих справ. Розмовляти було дуже цікаво. Великий життєвий досвід, широке знання як нашої, так і чужої літератури, загальна освіченість, а, головне, глибока переконаність у тому, що Олена Пчілка боронить, захоплювали слухача. Під час розмови її лице, похиле віком, здавалося молодим, а темно-сині зі сталевим полиском очі світилися ясним промінням.

Олена Пчілка, як мені здавалось, була зі мною дуже відвертою. Висловлюючи свою думку про завдання «Рідного краю», вона не ховалася з тим, що багато української інтелігенції ставиться до напрямку її тижневика негативно. Але з обраного шляху сходити вона не збирається, бо вважає його правильним. Найбільше звинувачують її у тому, що журнал, мовляв, провадить юдофобську політику.

– Особисто я, – казала далі Олена Пчілка, – ніколи не була та й не є юдофобкою, але знаю й бачу, скільки лиха завдає нашому народові своєю політикою та своїми методами визиску цей народ. Звичайно, чимало моментів, до певної міри, виправдовують поступовання жидів, та не можна приховати факту, що виступають вони завжди на боці того, хто бореться з нашим рухом, протидіє нашим прагненням збудувати собі власну хату. Це ведеться не з якоїсь потреби, тому я й не можу замовчувати таких явищ. Адже це яскраво помітно останнім часом у нашому житті. Безперечно, український рух уже вийшов із тих берегів, коли ним нехтували. Тепер, хто має хоч трохи здатності заглянути вперед, бачить, що незабаром і в нашій господі він може мати добру вигоду (особливо матеріальну), а тому чимраз більше до нас пристає люду, яким наша справа цілком байдужа. Вони шукають тут суто матеріальних переваг. Це відчувається і у виступах визначних москалів. Я завжди боролась, борюсь і боротимусь за те, щоб той, хто віддає себе праці на українській ниві, був українцем не тільки на словах, а й духом. Те, що маю мало передплатників, мене не дуже бентежить. Буду тягти, доки матиму змогу. Але як стояла досі, так і далі стоятиму в обороні гідності нашого народу.

Взагалі ж щодо політичного світогляду, то Олена Пчілка твердо обстоювала позиції самостійної і ні від кого не залежної України, що тоді вважалося майже ерессю. Крім бажання відвідати Олену Пчілку як редакторку «Рідного краю», я мав ще дістати від неї адресу її доньки – Лесі Українки. Вона перебувала за кордоном (я хотів запросити поетесу до постійного співробітництва в «Літературно-науковому віснику»). Почувши це від мене, Олена Пчілка була, видимо, втішена як мати й подала мені докладні відомості про життя та творчість своєї славетної доньки.

Хоч вона й казала про неї не як про доньку, а тільки як про визначну нашу поетесу, проте в її словах раз у раз відчувалася любов до Лесі й гордість за неї. Та й не дивно, бо ж у той час поетеса посідала серед наших письменників перше місце. Вже тоді, не зважаючи на стан свого здоров'я (а воно було справді катастрофічне), Леся творила речі надзвичайної вартості. У розмові з Оленою Пчілкою вгадувалося, що у формуванні та розвитку цього таланту неабияку роль відіграла її «безкомпромісна» мати. Діставши адресу Лесі Українки, я поцікавився ще, як іде справа з виданням дитячого журналу «Молода Україна», який Олена Пчілка заснувала, переїхавши до Києва.

Дитяча література мене цікавила завжди. Надавав я їй колосального значення не тільки як педагог, а й як громадянин. Я був і залишаюся свідомим того, що коли ми з дитинства не виховуватимемо своїх дітей у національному дусі, то наша справа загине. Бачив я на кожному кроці, що діти навіть свідомих українців читають переважно (коли не винятково) російські дитячі журнали. Тож і поява дитячого видання, та ще за редакцією жінки, яка виховала й дала Україні Лесю Українку, мене надзвичайно радувала. Мені здавалось, що це саме те, чого нам найбільше бракує, особливо коли на Україні ще нема наших шкіл. Такий журнал міг би притягти до себе тисячі передплатників. На жаль, згодом я переконався, що помилився, бо, не зважаючи на те, що «Молоду Україну» редагували бездоганно, вона не могла витиснути з українських родин російських дитячих журналів. Розмовляючи про «Молоду Україну», Олена Пчілка аж спалахнула в очах особливим блиском. Вона цьому органі надавала величезного значення. Правда, журнальчик цей ще тільки почав виходити, з'являється щомісяця невеликими зошитами, але для тих бідних дітей, що досі взагалі не мали свого видання, й він буде тим часом неабиякою духовою поживою. Найголовніше ж те, що дитина щомісяця бачитиме своє рідне друковане слово.

На мій запит, чи багато має «Молода Україна» передплатників, Олена Пчілка тільки зітхнула.

– Тим часом їх можна рахувати не сотнями, тільки десятками, але маю в Бозі надію, що справа далі піде краще, – сказала вона, – бо ж журнал почав тільки-но виходити. Лихо в тому, що його доводиться робити одній. Поза Лесею, яка зрідка подає якусь дитячу річ, співробітників я не маю. Наші ж письменники це вважають забавкою, не вартою уваги.

Я запропонував Ользі Петрівні свою скромну співпрацю у «Молодій Україні» як своїм матеріалом, так і залученням молодих письменників. Мою пропозицію вона зустріла дуже радо.

Тим часом я взяв на себе листування з читачами, що мало провадитися через журнал. Крім того, пообіцяв дати опис у белетристичній формі дитячої подорожі до Криму. Її я робив зі своїми учнями ще не так давно. Вона живо стояла в моїй пам'яті й могла викликати цікавість із географічного та природничого боку.

Ольга Петрівна радо погодилась на це. І вже з найближчих чисел я почав друкувати ту розповідь. Її містили впродовж цілого року в «Молодій Україні», а пізніше вийшла окремим виданням у дитячій серії видавництва «Лан». Признатися, друкувати цей матеріал у «Молодій Україні» я дуже побоювався, бо вважав, читачі залишаться до нього байдужими, але з листів, котрі надходили до редакції, переконався, що така література надзвичайно захоплює дітей.

Після першої зустрічі протягом семи літ мого перебування в Києві мені доводилося досить часто бачитись із Пчілкою в неї дома і на зборах, особливо в українському клубі «Родина». За цей час я пізнав її так, що можна мати свою думку щодо її діяльності.

Прибувши до Києва як видавець і редактор «Рідного краю», повна надій, що тут матиме підтримку з боку нашого громадянства, вона побачила, що її сподівання не справдилися. Часопис, цей перший легальний тижневик на Україні, почавши виходити в Полтаві, зразу ж завоював собі велику кількість читачів і передплатників. Здавалось, що й у Києві він матиме такий успіх. Але тут була інша атмосфера. Найголовніше ж, що Олена Пчілка не зрозуміла, чого потребують од видавця журнал чи газета. Правда, з перших кроків журналу вона напружувала всі сили, щоб своїм журналом дорівнятися до інших подібних видань. Старалася випускати свій тижневик вчасно, заповнювати його цікавим матеріалом, навіть ілюструвати, та це тривало недовго.

Всі помітили, що тижневик ведеться нерегулярно, запізнюється чимраз більше та частіше і стає блідіший змістом. Причин на те було багато. По-перше, на видання, хоча б і такого скромного розмірами часопису, потрібні були солідні кошти, щоб покривати витрати на друк. До того ж, без гонорарів тодішні письменники, а особливо ті, що стали професіоналами, неохоче друкувалися в «Рідному краї». Коли й могла Олена Пчілка як-так оплатити друкарню, то на гонорари не мала коштів. Не тримала й технічного персоналу в редакції. Вона сама поралася біля всього. Була видавцем, редактором, коректором, письменником, кореспондентом, експедитором тощо.

Очевидно, за таких обставин журнал не міг виходити вчасно. Кінець-кінцем, у нього лишилась якась сотка передплатників.

Особисто я допомагав Олені Пчілці своїми порадами, але наші відносини швидко охололи і то через те, що М.С.Грушевський разом зі мною організував 1909 року в Києві видання нової народної тижневої газети «Село». А Олена Пчілка вбачала у цьому конкуренцію. Спочатку пророкувала, що газету спіткає та сама доля, що і її видання. Та вийшло трохи інакше: «Село» за короткий час стало справді популярним народним часописом й збрало понад чотири тисячі передплатників. Такого накладу за весь час свого існування не досягала навіть щоденна газета «Рада».

Якось я сказав про це Пчілці, вказуючи, що за бажання та енергії можна й за наших умов добитися багато дечого. Вона на це стримано відповіла, як це взагалі любила, приповідкою: «Добре чортові на дуду грати, сидячи в очереті. Одна зломиться – іншу виріже». Що цим хотіла сказати Ольга Петрівна, не важко зрозуміти.

Після того зустрічався я з нею тільки на громадських сходинах. Але завжди в мене складалось враження, що ця жінка має справді залізну вдачу і відважно йде до тієї мети, яку поставила перед собою. З її виступів було видно, що вона знає, чого хоче, і коли не каже просто, що наша мета – це визволення від московського і взагалі чужинецького ярма, то це відчувається в кожному її слові. І вже тепер, по довгих роках після спілкування з нею, я ще більше переконуюсь, що саме Олена Пчілка була чи не першою самостійницею, яка непохитно стояла на цьому ґрунті. Мабуть, це зумовлювало й таке її ставлення до москалів та жидів. Даремно вважали Пчілку юдофобкою. Вона нею не була. Я знаю, наприклад, що саме жидівка з походження Любов Шерстюк була найближчою її приятелькою. Але це не перешкоджало Ользі Петрівні виступати проти жидів там, де вона вважала їхню роль на Україні шкідливою.

Пригадую собі її виступ проти В.Жаботинського в Українському клубі. Лідер сіоністської партії виступав перед українським громадянством із доповіддю про сіоністський рух та про взаємини, які б мали бути між українським і жидівським народами на Україні. Прекрасний оратор, досконало обізнаний із тим, що каже, він у трьох доповідях висловив свій погляд на справу переселення жидів із України до Палестини. З усього виходило, що ця справа не така вже легка та що розрахована вона на довгі роки, а тому українському й жидівському народам, які не мають ще своїх держав, доведеться ще жити разом і треба конче дійти до порозуміння між собою, щоб панувала згода та щоб кожен із них без перешкод виконував свої завдання. Клуб під час тих виступів був переповнений і доповіді слухали із надзвичайною увагою. Серед присутніх сиділа й Олена Пчілка. Після обмі-

ну думок вона взяла слово. Всі чекали цього з великим зацікавленням, бо її ім'я у цій справі щось-таки важило. Ольга Петрівна промовляла дуже коротко, але сказане нею ще й тепер стоїть у моїй пам'яті.

Як і завжди, вона почала рівним і спокійним голосом:

– Слухала я оце три доповіді pana Жаботинського. Три дні слухала про те, що жиди мають заснувати свою державу й відселитися від нас до Палестини. Слухала й увесь час думала собі: «Слава тобі, Господи!». Аж нарешті шановний прилегент в остаточному висновку потішив нас тим, що це тільки казка та що жиди й надалі зостануться на Україні, – сказавши це, сіла й на слова Жаботинського, в яких він висловив жаль, що так наша доля складається, вже нічого не відповідала.

З більшою нетерпимістю ставилась Олена Пчілка до тих, хто водночас служив українській і російській справі. Таким людям вона просто не вірила. Я особисто та й багато спільних знайомих були частими свідками її виступів і в пресі, і з трибуни проти таких людей. Хто не пам'ятає її різких і відвертих виступів проти того ж таки професора Перетца за те, що він на українських заїданнях виступав із доповідями російською мовою проти професора Лучицького, який, ставши українським послом у Державній думі, в українських справах взагалі не виступав, а коли й виступав, то після тиску з боку українців і то, як казала Пчілка, «у свинячий голос». Таких прикладів можна навести безліч. Узагалі можна сказати, що ця людина була небуденна. Це була сестра Михайла Драгоманова й мати славетної Лесі Українки. Перебуваючи за молодих літ під впливом свого брата, вона вийшла в життя свідомою україркою з виробленим світоглядом і загартованою вдачею. Під час зустрічі відразу ж відчувалось, що це велика людина й велика мати. Вона йшла тільки за своїм переконанням, хоч і поважала думки та чесні переконання інших. Багато де в чому не погоджувалася вона зі своїм братом, але його переконання поважала. Часом навіть розходилася вона у поглядах і з донькою Лесею. Скажімо, тоді, коли вона дуже близько стояла думками до українських соціал-демократів, до яких Олена Пчілка за садниче ставилась із відразою. В одному вона з ними була за одне: в тому, що Україна й народ український мусять стати незалежними та що кожний свідомий і чесний громадянин мусить боротися за це.

Іван Нечуй-Левицький

Постать Івана Семеновича Нечуя-Левицького вабила мене ще з молодих літ. Це ж був автор побутових повістей «Гориславська ніч», «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Бурлачка», творець нового українського роману, автор «Хмар», якими ми зачитувалися замолоду. Це був той прекрасний повістяр, що будив у нас любов до життя, людей і природи. Оселившись у Києві, я вирішив за всяку ціну відвідати якнайскоріше цього письменника. Іван Семенович постійно мешкав тоді у Києві й редагував свої твори, які видавав Є.Череповський. Цілком випадково той же Череповський був видавцем і моєї першої книжки з природознавства «Про світ Божий».

Із Череповським я був дуже близько знайомий і часто вечорами просиджував у нього допізна. Траплялось іноді бачити на столі стоси коректурних шпальт творів Нечуя-Левицького, а деколи, то й перечитувати їх. Уже з першого разу, коли я взяв до рук таку коректурну відбитку, Є.Череповський зауважив, що читати їх я можу, але борони Боже, виправляти у них найменшу кому. Цей автор їх, – казав Череповський, – так ревно оберігає свій власний правопис, що заборонив комусь, крім нього самого, навіть торкатися літер.

Череповський мав рацію, бо, переглядаючи ті відбитки, я справді натрапляв на безліч такого, що просто-таки мимохіть хотілося взяти олівець і виправити хибу. Так, наприклад, раз у раз подибував такі кінцівки, як: «на зелені трави», «на зелені» тощо. Взагалі правопис Нечуя-Левицького був цілком відмінний од тих, що їх уживали тоді в українських виданнях, а особливо в українській пресі. «Свій» правопис письменник боронив із завзяттям, гідним подиву, й доводив, де тільки міг, що лише він стоїть на правдивому ґрунті. Але про це згодом. У розмовах із Є.Череповським мене цікавив Іван Семенович більше як людина, цікавило і його теперішнє життя.

Череповський, хоч і був видавцем творів Нечуя-Левицького, але, як мені здавалось, особисто його знав мало. Властиво, цього він і не приховував і радив мені відвідати самому Івана Семеновича, додаючи, що він дуже радий, коли хтось до нього приходить, бо живе самотньо, а погомоніти з людьми любить.

Уперше я відвідав Нечуя-Левицького на початку 1908 року.

Тоді він мав помешкання на Пушкінській вулиці, здається, 4. Доти мені траплялось у деяких виданнях його творів бачити й портрет. Там письменник мав вигляд, коли й не величний, то в кожному разі дуже імпозантний, і я, йдучи до нього, уявляв, що побачу високу, огрядну людину. Перейшовши досить довге подвір'я, заставлене зо всіх боків високими кам'яницями, я увійшов у двері проти воріт двору. То було взимку ввечері. У ті часи коридори в будинках не освітлювались, і, переступивши поріг, я поринув у темряву. Засвітивши сірничка, побачив кілька дверей, а на одних прибиту табличку з написом: «Іван Семенович Левицький».

Я злегка постукав у двері й почув: «Заходьте!». В кінці досить довгої кімнати за письмовим столом сидів сам Іван Семенович, якого легко міг пізнати кожен, хто хоч раз бачив його на фотографії. Кімнату освітлювала велика лампа «Молнія», що стояла поруч із письменником. Чепурно прибране мешкання справляло дуже приємне враження. Відразу було видно, що живе тут людина, яка любить, щоб кожна річ мала своє постійне місце. До стіни притискалися полички, на яких охайно та в цілковитому порядку стояли книжки. То була бібліотека Івана Семеновича і досить велика. Над книжковими поличками висіло кілька портретів, слід гадати, його улюблених письменників, серед яких був і портрет Тараса Шевченка. Його прикрашав рясно вишитий рушник. Коло протилежної стіни, ближче до дверей, стояв круглий столик, засланий також вишиваною скатертиною. На ньому лежала якась книжка чи альбом. За столиком стояла невеличка канапа, вкрита старовинним килимом та кілька крісел, а ще далі, в глибині кімнати, коло тієї ж стіни, стояв маленький стіл, засланий білою скатертиною. По тому, що на ньому примостився маленький самоварчик, накриті полумиски та чашечки, можна здогадуватися, що він правив господареві за їдальню. Відразу видно було, що Іван Семенович користується однією кімнатою й провадить самотнє життя. Та вже з оповідань Є. Череповського я знав, що письменник, не зважаючи на свої сімдесят літ, був неодруженим.

Побачивши мене, людину незнайому, Іван Семенович хутенько встав з-за столу й дрібненькими кроками поспішив мені назустріч. Я назвав своє ім'я, відрекомендувався як завідувач редакції «Літературно-наукового вісника», і додав, що дозволив собі прийти з тим, щоб засвідчити свою пошану нашому знаному письменникові.

Іван Семенович із приємною усмішкою на вустах подав мені руку.

– Прошу ближче сюди. Отут сідайте коло мене,– сказав він, підводячи мене до крісла, що стояло біля письмового столу.

Посадивши мене, Іван Семенович опустився на своє місце, відсуваючи убік коректурні шпальти, над якими працював перед тим. Стіл був досить великий. На ньому лежало й стояло багато книжок, коректурних відбитків та рукописів. Але все те трималося в такому порядку, що стіл здався широким чистим полем, на якому є де розписатися.

– Я дуже перепрошую вас, Іване Семеновичу, що зайшов у такий пізній час та відірвав вас від праці,– почав я. Але письменник перебив мене запевненням, що це найкращий час, коли його можна застати вдома, та ще він сьогодні не такий уже й завантажений і радий бачити у себе гостя.

Говорив Іван Семенович так, що не було сумніву в його щирості. Відразу почувалось, що людина ця на хитрощі не здатна й каже те, що має на думці. У розмові часто перескакував із однієї теми на іншу, вставав, підходив до самовара, бо хотів почастувати, «як годилось би», хоч склянкою чаю, та нема вже кому й самовара поставити.

Це був зовсім не той Іван Семенович, яким я уявляв його до зустрічі. Замість імпозантної постаті бачив перед собою маленького, рухливого й лагідного дідуся в старенькому, подекуди навіть позашиваному халаті. Вся його сухенька постать справляла враження такої легкості і складу, що, здається, варто тільки захопити, щоб узяти її як дитину на руки, приголубити, а потім і в кишеню сховати. З-під рівного лоба, з глибини, під час розмови дивилися на вас, як дві мишки, сірі очі, не однакової гостроти. Видно, що колись ці очі знаходили, що було їм потрібне, але сімдесят літ достатній час, щоб пригасити навіть найжаркіше полум'я. А поза всім дивним було те, що в розмові, коли Іван Семенович чимсь особливо захоплювався, постать його ніби виростала і він здався схожим на власний портрет в одному з видань.

Йдучи до письменника, думав я пробути там не більше чверті години. Але час той за розмовою затягся майже на дві години, Іван Семенович нібито хотів на цей раз вибалакатись, як людина, що довгий час не бачила живої душі.

– То ви ото завідуєте тепер редакцією «Літературно-наукового вісника»,– почав він, сівши за свій стіл.– Добрий місячник. Дуже добрий. Шкода тільки, що видається він такою крутою мовою. Дуже вже багато там чужої нам галичанщини.

Стаючи в обороні «Вісника», я звернув увагу Івана Семеновича на те, що звинувачувати редакцію в тому, ніби вона видає

його «галицькою» мовою, тепер, принаймні, немає жодних підстав, бо ж у журналі, особливо з часу перенесення його до Києва, співпрацюють переважно надніпрянці. На доказ того я назвав такі імена, як М.Коцюбинський, В.Винниченко, Леся Українка, С.Єфремов, Ф.Матушевський та інші.

– А от коли б ви, Іване Семеновичу, дали щось із своєї ласки до нашого видання, то ми б надрукували з великою вдячністю, – закінчив я свою оборону.

– Та я тепер нічого нового не пишу, а коли б і дав щось, то з умовою, на яку ледве чи пристав би ваш редактор, професор Грушевський, – відповів Іван Семенович.

– Залежить від того, які ви поставите умовини. Я думаю, що професор Грушевський такому, як ви, співробітникові пішов би в усьому назустріч.

Я гадав, що Іван Семенович висуне якісь вимоги суто матеріального характеру.

– А то були б такі умови, – почав Іван Семенович, – щоб моєї мови ані Грушевський, ані Франко, ані хто інший із редакції не правили. Та найголовніше, щоб не посипали надрукованого «маком» та не роздирали по живому наших слів, і не ставили в дієсловах окремо «ся».

– Щодо першого, то, безперечно, і М.С.Грушевський, і ціла редакція свято виконають ваше побажання, а щодо правопису, то треба з професором порозумітися, і, коли ви, Іване Семеновичу, того бажаєте, то я негайно йому напишу про це. Тільки от не зрозуміло мені, що ви розумієте під отим «маком».

– А оті крапки, що як мак сіються у вашому журналі, – Іван Семенович почав наводити безліч слів, у яких, на його думку, не потрібно ставити над «і» дві крапки. Йому здавалося, що це тільки обтяжує та засмічує наш правопис. – А вже що бридко читати таке часописьмо, то про це нічого й казати.

Зрештою він не проти, щоб я написав Грушевському, «отому найбільшому серед галичан грішникові перед чистотою нашої мови», – додав він. Продовжуючи далі свої зауваження, письменник почав розповідати про свою творчість і особливо про мовний бік своїх писань. На його думку, поза народною мовою нам нема чого ані вигадувати нових слів, ані запозичати їх в інших народів, ані використовувати ті архаїзми та полонізми, з яких складається галицький діалект, що його, мовляв, професор Грушевський хоче прищепити нашому народові.

– Оце тепер перевидаю я свої твори, – мовив по якійсь паузі

Іван Семенович.— Тут є такий видавець, Череповський. Так ото він заходився видати геть чисто все, що я написав. А того набереться на добрих шість, коли й не на сім томів. А може, і в те не вбереш всього. Так оце сиджу я та видзьобую всі огріхи. А їх таки чимало вскочило. Пишеш ото, начитавшись наших письмаків, не встережешся та й устроиш те, чого не слід вживати. Ще те, що перечитував у Стеблеві, має мало таких вад, а вже те, чого не читав у Стеблеві, то так і рясніє ними. Збираюсь оце поїхати туди, як потепліє, та повиправляти. Я, бачте, маю в Стеблеві рідну сестру. Вона матушка попадає. І я там народився, й завжди вона була моєю дорадницею з мови. Я нічого без її поради не пускаю в друк. Ото напишу щось та і їду до Стеблева, щоб перечитати сестрі. А вона слухає, слухає, а потім, дивись, і прикине: «Е, ні, у нас у Стеблеві так не кажуть». Та як почне наводити всякі приказки, що чула від людей, то і краю немає їм. А наші люди в Стеблеві розмовляють дуже гарною мовою. І знають мову достеменно. От взяти хоч би й нашого Демида (хлопець такий у нас). Він теж частенько слухає, як я читаю сестрі щось. Так і він іноді закидає мені, що, мовляв, пан не таке слово написали. Та й скаже, як у них це. І де воно те чуло, аж дивно! Бо отой хлопчик, та волів пасе у нас. Сирота. Так ото прибудилося маленьким до двору, а сестра і взяла його, мовляв, підросте, то хоч волам хвости крутитиме. Він завжди коло худоби. І, вірите, аж дивно, що це так позначилося на ньому. Тільки глянете на хлопця, то зразу подумаєте, що він має щось воляче. Очі, бачте, в його стали волячі. А мову добре знає...

Слухав я оповідання Івана Семеновича і в моїй уяві поставав той мовно-редакційний комітет, що в Стеблеві заслуховував твори цього, на той час першорядного нашого письменника. Тепер він уже мистецьких творів не пише, а завданням своїм поставив упорядкувати та видати раніше створене.

— Я вже й заповіти написав, кому й що по моїй смерті буде належати,— зауважив він.

Не пригадую вже в подробицях того заповіту, але лишилося таке враження, що всі свої твори записав він на добродійні цілі українського громадянства.

Між іншим, слухаючи мене та час від часу виправляючи мої слова або вирази, посилаючись на те, що в Стеблеві так не висловлюються, Іван Семенович запитав, звідки я родом. Неохоче мусив я сказати, що приїхав із Галичини.

— А по мові я не сказав би цього, бо у вас нема тих полонізмів, що так рясно чуються в галицькій вимові, а до того ще й

москалізмів багатенько,— мовив він, дивлячись на мене. Я це й сам добре відчував. Але...

Працюючи довгі роки педагогом, Іван Семенович виробив порядок свого життя і додержувався його до педантизму. Це я чув і від видавця його Є.Череповського. Між іншим, у його житті велике значення мало й те, коли треба лягати спати. У розкладі, писаному чи неписаному, стояло, що це він має робити о десятій годині вечора і від того ніколи він не відступав. Розповідали мені навіть такий епізод.

Із нагоди якогось ювілею Іванові Семеновичу було влаштоване свято, на яке запросили й самого ювілянта. Під час вечері, коли прийшов час розпочати промови на його честь, помітили, що самого Івана Семеновича за столом нема. Всі старання знайти були марними. Лише згодом дізналися, що перед десятою годиною він непомітно зник, щоб вчасно лягти спати.

Хоч як було цікаво слухати розмови цього дідуся, але настання десята година і я мав подякувати письменникові та не порушувати його порядків.

Після перших відвідин я коли-не-коли зустрічався з Іваном Семеновичем у нього вдома або ж у себе в редакції, куди він заходив, щоб купити «Літературно-науковий вісник» чи якусь новинку. Помітно було, що весь він тепер поринув у філологічні питання. З кожною зустріччю нарікав на наших письменників і видавців, що вони, мовляв, псують чисту народну мову й пишуть так, що їх ніхто не розуміє. Лаяв він і «Раду», і «Літературно-науковий вісник». Особливо діставалося Грушевському та Єфремову (останнього чомусь називав «опришкуватим»). Вони, на його думку, найбільше завинили у знечищенні нашої мови. Часто приходив із числом «Ради» або «Літературно-наукового вісника» і показував «страхіття», які творилися там із нашою мовою. Усі слова, на його думку, хибні старанно підкреслював червоним олівцем, і сторінки справді рябили, як набивний ситець. Особливо обурювався з правопису, дорікаючи, що слова посівають «маком», що пишуть у дієсловах окремо «ся», пишуть «від», а не «од», «на зеленій», а не «на зелені» і так далі.

Словом, усе те, що йшло врозріз із тим, як говорять у Стеблеві. По суті, маючи кришталево чисту, як у дитини, душу, надзвичайно лагідну й добру вдачу, Іван Семенович чим далі ставав нервовішим. Поза питанням мови, а головне правопису, він майже нічого не міг робити. Навіть газет, які, хоч і з великим запізненням перечитував, набиралось у нього цілі стоси. Правда полягала ще й у тому, що через свою педантичність ніколи не починав читати свіжого числа, не перечитавши попереднього. На

цьому ґрунті іноді виникали й комічні епізоди. Так, наприклад, зустрівши якось С.О.Єфремова, Іван Семенович почав ділитися з ним сумною новиною. А саме, що помер Пипін, якого він так любив і шанував. Коли Сергій Олександрович зауважив, що Пипін помер щось уже років чотири тому, то Іван Семенович в замішанні став виправдовувати свою помилку тим, що тільки вчора прочитав «Русские ведомости». Словом, мовне й правописне питання відсунуло в письменника все інше на останній план. Особливо ж це виявилось після виходу в Києві перших чисел народної тижневої газети «Село». Засновано її 1909 року стараннями Михайла Сергійовича Грушевського та моїми. Зроблено все, щоб у газеті була проста і зрозуміла мова. З тією метою налагоджено співробітництво з молодими нашими працівниками пера й запрошено найвидатніших старших письменників. Зокрема, й І.С.Левицького.

Найгіршим для Івана Семеновича було те, що газету видавали «галицьким» правописом, а запрошення співпрацювати він схвалив і навіть дав маленький нарис із народного життя. Письменник був постійним передплатником нашої газети й старанно підкреслював усі правописні її огріхи. Іноді під час зустрічей він уже навіть зауважував, що мова в «Селі» кращає, що вже навіть сам Грушевський перестає писати «отою гидючою мовою, що раніше писав». Знав він, звичайно, що в газеті беру участь і я як співредактор. Та ця доброзичливість тривала недовго.

Якось, ідучи через Думський майдан, зустрів я Івана Семеновича. Не бачившись із ним довший час, я хотів привітати його й поспішив старенькому назустріч. Він, мабуть, кудись квапився і мав у руках якусь згорнуту в рурку газету. На моє звернення Іван Семенович спинився і, привітавшись, почав:

– А я оце біжу до редакції «Села».

– А що сталося?– запитав я його стурбовано.

– А як? Хіба ви не знаєте? Та ж отой Грушевський і отой сатанал Сірий хочуть нас обгаличанили!

– Та бійтеся Бога, Іване Семеновичу! Звідкіля це ви взяли?

– А оце що?– Іван Семенович розгорнув переді мною чергове число «Села» й показав із густо попідкреслюваними словами передовицю. То була стаття В.Дорошенка чи М.Залізняка (тепер уже не пригадую). Вона висвітлювала щось із галицького політичного життя і, звичайно, не могла уникнути спеціальних політичних термінів. Я заходився пояснювати йому, чому саме вжито такі терміни та що тут нема й натяку на якусь злу волю «обгаличанювати» наших людей.

– Та мені дивно й те, Іване Семеновичу, що не так ще давно ви ж хвалили мою мову й казали, що вона нічого спільного не має із галицькою говіркою,– закінчив я свою оборону.

– А ви ж хто будете?– спитав Іван Семенович, глянувши на мене.

– Та ніби ж той самий Сірий,– відмовив я.

Я не бачив ще ніколи на своєму віку, щоб людина так зніяковіла. Мимоволі підніс він руку й міцно притис її долонею до своїх уст, так ніби боячись, щоб із них не вилетіло ще якесь уразливе слово. Обличчя йому зашарілося, а з очей виступили сльози. Мені було невимовно жаль цього старенького дідуса, оборонця чистоти нашої мови і я почав втішати його, що нічого такого прикрого не сталося, що я тільки вдячний йому за всі зауваження, бо ж і я вихований та вивчений не в рідній мові. Згодом Іван Семенович трохи заспокоївся й почав виправдовуватися тим, що він мене справді не пізнав і визнав за іншого. Він тепер твердить, що моя мова вже добре вирівнялась та що тільки окремі статті у «Селі» псують загальне враження.

– А я вас, правда, не пізнав. Бачите, в мене таки нерівні очі,– став оповідати Іван Семенович.– На одно я бачу дуже добре, а от на друге так ні. І то дивна річ. Коли я був маленьким, то якось бавився в городчику, а тут візьми та й принеси лиха година звідкілясь курку. Вона наскочила на мене та просто з розгону і клюнула в око. Так оте око, що вклонула курка, бачить добре, а інше вже зіпсувалося.

Не знаю, чи не допустився помилки тут Іван Семенович та чи не забув він уже того, яке саме око пошкоджене. Ясно було, що він всіма силами намагався згладити той, прикрий йому, інцидент. Я йому в тому допомагав, як міг, і ми нарешті розлучилися такими ж приятелями, якими були й досі. Звісно, до редакції «Села» він тоді не зайшов.

Але й після того інциденту Іван Семенович не здав своїх позицій і ретельно працював над тим, щоб очистити нашу мову від шкідливих впливів. Він старанно збирав матеріали, перечитував усе, що виходило нового в літературі. Часто на зустрічах із письменниками доводив, що наша мова гине, сперечався з ними, а іноді доходило навіть до цілковитого розходження з тим, хто був досі ще його приятелем, а тепер був не згоден із ним. Врешті вилилось усе це в те, що Іван Семенович Нечуй-Левицький, до того часу відомий письменник, видав власним накладом свій твір із мовознавства під назвою «Криве зеркало української мови».

Тоді питання нашої мови й правопису набрало особливо гострого характеру. Про це всюди говорили покликані й непокликані філологи, писали газети, навіть окремими брошурами видавалися праці, присвячені цьому питанню. Кожен автор завзято боронив свої позиції. Здебільшого писали про це й говорили навіть не фахівці. Написав про це книжку й Борис Грінченко («Три питання української мови»), і Модест Левицький, та багато інших.

Здебільшого поява видань такого спрямування давала багатий матеріал фейлетоністам, хоч іноді з приводу цього спалахували і поважні дебати в редакціях. Тож незаперечний факт, що на одному з редакційних засідань у «Раді» Євген Чикаленко порушив питання про те, чи писати «ся» окремо від дієслова, як то здавна ведеться в Галичині, чи вкупі, і висловився так: «Панове, відділім «ся» або розділімося». У гострих суперечках один із співробітників «Ради» підніс праву руку вгору й прирік, що, коли він у своєму житті напише окремо від дієслова «ся», то хай йому ця правиця всохне. То був Л.П.-й, який незабаром під впливом своєї дружини-польки, цілком залишив українську газету й остаточно перейшов працювати до ворожої нам московської преси.

Отож, ця справа боліла й такому патріотові, як Іван Семенович. Правда, багато в чому, може, мав він і рацію. Безперечно, в Стеблеві він чув, як селяни вимовляють «на зелені траві», а не «на зеленій траві». Але те, що подавав він у своєму «Кривому зеркалі української мови», було справді чимось кричущим. Найгірше ж те, що виступи його давали багато підстав для нападів на український дух не кому іншому, як московським чорносотенцям. Його книжку вони почали використовувати на кожному кроці у своїх знущаннях із нашої мови. На жаль, старенький дідусь цього не помічав. Більше того, він був переконаним, що саме своєю книжкою зробив надзвичайну користь українському народові та що його праця стане настільною книжкою кожного, хто пише рідною мовою. До появи «Кривого зеркала української мови» все громадянство поставилося з обуренням, та інакше й не могло бути. Тільки не всі однаково на те відгукнулися. Більшість була свідомо того, що Іван Семенович за свої вчинки вже не може відповідати. Ставились ми до нього, як до людини, що вже зробила все, що могла зробити здорового, і, виснажена життям та працею, здитиніла: адже він мав за плечима понад сімдесят років.

По-іншому сприймали це люди типу Бородає. Він особливо близько брав до серця появу того, як він казав, «пашквілю», й палав люттям помститися за таку «ганьбу». Зайвим було переко-нувати його, що цього робити не треба. Це ж був той Бородай, якого так яскраво змалював В.Винниченко у своєму оповіданні

«Уміркований та щирий» в образі Щирого. Людина безмежно віддана українській справі, але діяла без логіки й роздуму. Проживши щось понад двадцять років в Америці та набувши там звання інженера, О.І.Бородай повернувся в Україну, не виховавши в собі зовсім стриманості у поведженні з людьми, які думали інакше, ніж він.

Зустріч його з Іваном Семеновичем незабаром відбулася саме коло книгарні «Літературно-наукового вісника». І редакція, і книгарня ЛНВ містилися тоді вже на Великій Володимирській, 28 в одному помешканні, до того ж вікна книгарні виходили на вулицю, а редакція мала кімнати з виходом у двір.

Якось перед полуднем почув я гомін на вулиці, а невдовзі до редакції вскочив із книгарні службовець і попросив мене подивитись, що там діється під вікнами. Я хуленько глянув у вікно. Картина, яку я побачив там, лишилась в моїй пам'яті назавжди. Припертий у куточок коло східців, стояв зігнувшись із піднесеними благально догори руками Іван Семенович Левицький. Над ним зі зведеним над головою костуром стояв О.Бородай, високо випроставши і без того велетенську постать. Поруч із ним стояла його дружина, пориваючись ухопити чоловіка за руку. Як на сміх, коло неї звівся на задніх лапках маленький песик і ритмічно вимахував передніми лапками, ніби просячи помилування. Чути було, що Бородай вигукує якісь слова, що гнуть і без того химерну постать Івана Семеновича до землі. Роздумувати не було часу і я гукнув на Данила, найсильнішого нашого співробітника книгарні, щоб негайно забрав Івана Семеновича до книгарні. Сам я теж вискочив і почав усовіщати Бородая. Данило тим часом схопив на руки майже непритомного Івана Семеновича і приніс його до приміщення. Відпровадивши Бородая, я потім зайшов до книгарні. На стільці сидів Іван Семенович у безпорадному стані.

Я попросив принести води. Випивши кілька ковтків, Іван Семенович поставив на прилавок кухлика й почав благально дивитись на мене. Побачивши, що Іван Семенович трохи відпочив, я лагідно запитав його, що, властиво, сталося.

– Отой Бородайще, отой гайдамачище, хотів мене убити, – відповів він притишеним голосом.

У голосі чулось і безсилля, і жах, і скарга чи апеляція.

– Та де ж таки, щоб Олександр Іванович, який завжди так низько вклоняється вам і називає добродієм України, зважився на таку річ? – заперечив я.

– Е, не кажіть. То було колись, а тепер під час зустрічі став аж прискати.

– Та розкажіть же, як воно так сталося?

Іван Семенович підніс тремтячими руками кухлик до вуст і, випивши знову трохи води, почав:

– Та ото йшов я, щоб одвідати вас; аж дивлюсь, назустріч мені з жінкою йде отой американський гайдамачище. Думаю собі: от і гаразд. Треба йому подарувати свою мовну працю. Підходжу. Аж воно, лишенько... Дивлюсь, червоніє, аж сизіє, очі кров'ю налились, як ото в розлютованого бугая. А потім, як зведе свого костура та як закричить: «Паскудство! Ганьба! Уб'ю!». Та до мене. Я навтьоки, а він за мною. «Не втечеш, сякий-такий зраднику!» – гукає. Та й загнав мене аж сюди. Думав сховатися хоч у вас. Думав, та не встиг. Припер ото він мене в куточок та як почав вимахувати наді мною ломацюгою та батькувати за оте «Криве зеркало»... Гадав, що от-от оперіщить костурякою по голові. Та, спасибі, ви нагодилися.

Передихнувши трохи й випивши води, переконливо додав:

– І оперіщив би! Він такий!

– Просто віри не йметься, щоб уповажнився він підняти на вас руку, – зауважив я співчутливо.

– О, він може. Хіба не чули ви, як у Львові потяг він в аптеці незнайому людину палицею тільки за те, що та людина заговорила до нього по-московському? А он, хіба не він порвав на отому опришкуватому Єфремові до гандзура сорочку тільки за те, що то була косоворотка на випуск та підперезувалася поясочком?

Давши змогу Іванові Семеновичу вилити свій гнів на Бородаю і заспокоїтись, я провів його додому й, повертаючись, роздумував над тим, до чого ще може повести вирішення мовного питання нашими «філософами», коли воно й далі піде таким шляхом.

Після того, хоч і зустрічався я з Іваном Семеновичем, але зустрічі ті якось стерлися в моїй пам'яті.

Останній раз я зустрівся з ним 1913 року на з'їзді вчителів народних шкіл. Його організувала дирекція Київської округи для прищеплення тим учителям більш «патріотичного» духу в русифікаторській роботі на Україні. Це було найголовнішим завданням з'їзду. Справді ж вийшло цілком протилежне. Тоді вже міцно стояла організація учителів-українців, які завзято провадили свою українську роботу. Виходив і педагогічний журнал «Світло», на чолі якого були С.Русова, С.Черкасенко, Я.Чепіга,

Ю.Сірий. Близькими співробітниками журналу стали В.Прокопович і С.Єфремов.

Довідавшись про з'їзд народних учителів у Києві, а головне про його завдання, ми напружили всі сили, щоб організувати на з'їзді свої фракції, які відверто б порушили питання про українську школу. Самим нам виступати було просто неможливо. Маючи книгарню «Літературно-наукового вісника», нам пощастило влаштувати на з'їзді виставку української педагогічної літератури. Вже з перших днів ця виставка, де пояснювачами та інформаторами були ті ж С.Русова, Я.Чепіга, С.Черкасенко, В.Прокопович та інші видатні наші журналісти й педагоги, стала справжнім осередком цілої праці з'їзду. Кілька резолюцій і постанов, ухвалених там, показали повну й блискучу нашу перевагу. З'їзд був український. Святкуючи свою перемогу, ми запросили й найстаршого нашого педагога та письменника І.С.Нечуя-Левицького розділити з нами цю радість.

Свято відбулось у Межигір'ї, де після промов і тостів, ми сфотографувалися разом із милим нашим дідусем.

То була моя остання зустріч із Іваном Семеновичем.

Зміст

Від упорядників	3
<i>Микола Шудря</i> . Трудівник пера і друку	5
У Києві біля «Літературно-наукового вісника»	11
Слово для народу	49
Михайло Грушевський	58
Володимир Винниченко	66
Олександр Олесь	76
Грицько Чупринка	84
Олена Пчілка	88
Іван Нечуй-Левицький	95

Дослідницький центр історії української преси бере витоки від ініціативної групи, створеної викладачами, студентами та випускниками факультету журналістики Київського університету імені Тараса Шевченка у 1992 році. Він був юридично зареєстрований 1 вересня 1995 р. як громадське об'єднання. Його мета – введення до наукового обігу широкого кола джерел, зокрема видань української діаспори, створення бази даних української преси в Україні та поза її межами, здійснення дослідницької та інформаційно-видавничої діяльності в цій царині.

Відтак *Дослідницький центр історії української преси* видав низку бібліографічних списків преси, каталогів фондів, покажчиків змісту часописів тощо.

- Сидоренко О.І. *Нездійснені видання: Анотований покажчик нереалізованих проєктів україномовних часописів Росії кінця XIX – початку XX ст. – Київ, 1995.- 100 с.*

Оснoву покажчика склали цензурні матеріали, що зберігаються в Російському державному історичному архіві (Санкт-Петербург) та Центральному державному історичному архіві України у Києві, а також архівні матеріали з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. Широко використані також публікації української періодичної преси кінця XIX – початку XX ст., історико-журналістські дослідження. Таким чином у хронологічній послідовності вдалося зафіксувати 107 спроб видання україномовних періодичних органів, які з тих чи інших причин не здійснилися. Покажчик відкривається розлогою статтею «Цензурна політика самодержавства і україномовна преса Російської імперії кінця XIX – початку XX століття».

- Сидоренко О.І. *Українська таборова преса часів першої світової війни: Анотований бібліографічний покажчик. – Київ, 1995. – 30 с.*

Покажчик містить бібліографічний опис, анотації та посилання на наявність у бібліотеках та архівах світу 11 україномовних періодичних органів, що видавалися у таборах військовополонених у часи першої світової війни.

- *Періодичні видання Катеринослава та Катеринославської губернії (1838-1917 рр.): Список. / Укл. Н.М.Сидоренко, О.І.Сидоренко, О.Д.Школьна. – Львів-Київ, 1995. – 154 с.*

Показчик подає бібліографічні відомості про газети, журнали і періодичні збірники, що видавалися в Катеринославі (нині - місто Дніпропетровськ) та у великих містах губернії (деякі з них за сучасним адміністративно-територіальним поділом належать до Донецької, Луганської та Запорізької областей) з 1838 до 1917 р. Показчик представляє бібліографічні описи 267 часописів.

Видання показчика здійснено спільно з Науково-дослідним центром періодики Львівської наукової бібліотеки імені В.Стефаніка НАН України.

- **Періодичні видання Полтави та Полтавської губернії (1838-1917 рр.):** Список / Укл. Н.М.Сидоренко, О.І.Сидоренко, О.Д.Школьна. – Львів-Київ, 1996. – 126 с.

У списку подаються основні дані про періодичну пресу міста Полтави та губернії (деякі з міст, де видавалася ця преса, за сучасним адміністративно-територіальним поділом належать до Київської, Сумської, Харківської, Черкаської та Чернігівської областей) від 1838 до 1917 року, а також наводяться відомості про місця зберігання комплектів чи окремих номерів 198 газет і журналів, зафіксованих на сторінках цього показчика, у бібліотеках та архівах України, а також інших країн світу.

Видання показчика здійснено спільно з Науково-дослідним центром періодики Львівської наукової бібліотеки імені В.Стефаніка НАН України.

- **«Книголюб» (Прага, 1927-1932 рр.):** Показчик змісту часопису/ Укл. М.А.Грузов, М.А.Шудря. – Київ, 1996. – 34 с.

Це є систематичний показчик змісту журналу «Книголюб», що був органом Українського товариства прихильників книги; сюди також включені матеріали до короткого біографічного словника членів цього товариства. Відкриває показчик детальна вступна стаття упорядників М.Грузова та М.Шудрі про журнал «... І наша книга має долю».

- **Миронченко В. Інформаційне радіомовлення України (Сторінки історії).** – Київ, 1996. – 56 с.

Навчальний посібник для студентів, які вивчають журналістику, зосереджує увагу читача на основних етапах розвитку інформаційного радіомовлення України, починаючи від 1926 року і до сьогодні.

- **Бебик В.М., Сидоренко О.І. Засоби масової інформації посткомуністичної України.** – Київ, 1996. – 124 с. ISBN 5-86926-089-2

Книга присвячена аналізу процесу становлення національного інформаційного простору України впродовж 1991-1996 рр. Розглядаються друковані, аудіовізуальні та бінарнокодовані засоби масової інформації, розвиток економічної і політичної реклами в Україні, а також виникнення і становлення служб зв'язків з громадськістю.

Видання здійснено спільно з Міжрегіональною Академією управління персоналом (Київ).

- **Українська преса за межами України: Матеріали науково-теоретичної конференції 25-26 квітня 1996 р./ Укл. Н.М.Сидоренко.** – Київ, 1996. – 101 с.

У збірнику подано матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої історії української преси, що видавалася у різні часи поза етнічними межами України, зокрема, в Росії, США, Канаді, Німеччині, Чехії, Китаї, Бразилії, Великобританії та інших країнах світу.

- **Даниленко В.М., Добржанський О.В. Академік Степан Смаль-Стоцький: Життя і діяльність. 1859-1938 рр.** – Київ-Чернівці, 1996. – 207 с. ISBN 5-7702-1254-3

В монографії висвітлюється життя та діяльність академіка Степана Йосиповича Смаль-Стоцького, відомого українського культурного й громадського діяча, педагога, вченого-славіста.

Видання здійснено спільно з Інститутом історії НАН України, Науково-дослідним центром буковинознавства, Чернівецьким державним університетом ім.Ю.Федьковича, Інститутом біографічних досліджень ЦНБ ім.Вернадського НАН України та Фондом розвитку історичних досліджень.

- **Сидоренко Н.М. Українська періодика в Італії (1905-1995 рр.).** – Київ, 1997. – 60 с.

Показчик містить розгорнутий нарис про розвиток української періодики на терені Італії починаючи від рукописних збірок вихованців Української Папської колегії Св. Йосафата, бюлетенів дипломатичної місії УНР і до сучасних релігійних, філософсько-літературних та інформаційних газет, журналів, альманахів. У другій частині поданий бібліографічний опис 43 видань.

Готуються до друку

- **Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ ст.** – Київ, 1997.
ISBN 966-95154-2-4

Збірник вміщує документи і матеріали, котрі стосуються цензурної політики російського самодержавства щодо українського слова, тернистих шляхів розвитку національної періодики в межах Російської імперії (статті Б.Грінченка, С.Єфремова, Д.Дорошенка, М.Грушевського, М.Шаповала, С.Петлюри; спогади та уривки зі щоденників Є.Чикаленка, Ю.Тищенка (Сірого) тощо). Подаються також редакційні статті-звернення перших україномовних часописів Східної України. Окремим розділом представлені життєписні та творчі характеристики деяких українських публіцистів (П.Куліша, І.Франка, М.Грушевського, В.Самійленка, В.Доманицького, Р.Сембратовича та ін.). Збірник стане в нагоді передусім студентам, які вивчають історію української журналістики, а також дослідникам і шанувальним преси цього періоду.

Замовлення на видання надсилайте на адресу

Дослідницького центру історії української преси

252033, м.Київ-33,
вул.Жилянська, 45/166,
Телефон і факс - (044) 220-60-63

*Якщо Ви поділяєте мету нашої діяльності,
то Ваш благодійний внесок
на розрахунковий рахунок*

Дослідницького центру історії української преси

№ 700126 у КРУ КБ Приватбанк,
МФО 321842, код ЗКПО 23698115
сприятиме підтримці

історико-журналістських досліджень в Україні.

Тищенко (Сірий) Юрій

З моїх зустрічей

Спогади

Упорядники

Сидоренко Олександр Іванович

Сидоренко Наталія Миколаївна

Підготовка до друку та передмова

Шудрі Миколи Архиповича

Художнє оформлення *Ю.В.Петіка*.

Комп'ютерна верстка *О.В.Петік*.

Підписано до друку 18.09.97. Формат 84x108/32
Папір офс. № 1. Друк офсетний. Накл. 1000 прим. Зам. № 3-103.

Дослідницький центр історії української преси
252033, Київ-33, вул.Жулянська, 45/166
Тел. (044) 220-6063

Віддруковано СП «Українська книга»
252054, Київ-54, вул.Тургенєвська, 38.
Тел. (044) 244-4860.

Це був тип органічного українця, твердого, непохитного, відпорного на всякі чужі впливи, вірного до смерті великій ідеї служіння своєму народові. Тисячі несвідомих українців завдяки Ю.Тищенкові стали свідомими синами України. Серед найнесприятливіших обставин, в умовах російських заборон українського слова, Ю.Тищенко їздив по Україні і поширював українську книжку.

Петро Одарченко (газета «Свобода»)

*Дослідницький центр
історії української преси*

**252033, Київ-33,
вул. Желянська, 45/166
Тел. (044) 2206063**

ISBN 966-95154-0-8

30000

9 789669 515407